



”I fru Nicotinas tjänst” –
fabrikssystem, tobaksarbeterskorna och Södergården
åren 1916 – 1940

Linnéa Kårevik

Masteruppsats i historia

HI2022, VT22

Handledare: Maria Sjöberg

ABSTRACT

This study examines the work life of Herta Svenson as "fabrikssystem", a welfare manager, and the activities at the social settlement Södergården at the Swedish Tobacco Monopoly during the years 1916-1940. The objective is to understand the role, the settlement movement in an industrial context and the welfare arrangements made for the workforce at the factories, which mainly consisted women. The study draws on both insights of, and polarities in the field of research. It makes use of a combined theoretical perspective of class and gender. Methodologically, it applies the tools *hemliv*, *yrkesliv* and *samhällsliv* (homelife, work life, citizenship). The questions regards noted, but still unclarified matters, and combines subjects usually studied apart. The study shows how these were highly gendered as well as dependent on constructions of class, and therefore manifested complex relations of power, control and hierarchies. It also shows how Svenson made life-improving changes possible, and how the factory personnel had own agency in the education and activities provided. The relations between the "fabrikssystem" and the working women was hierarchical and controlling, grounded on constructions and ideas of gender and class. On the other hand, it was also one of reciprocal care, familiarity and friendship which exceeded multiple barriers. The study argues that it is vital to understand how Svenson managed her precarious work life position, the intermediate role of caring for the workforce and the for the company, in order to understand the historical manifestations of both social reform and social control – often contested contradictions within the field of research. Hence, it adds new knowledge to, and variegates interpretations in studies which predominately denotes aspects of control. It questions the prevalent understanding, a one-sided interpretation of reform, in regards to the matters within Swedish research. It brings to the fore that further research in general, also with the subjects combined, are needed. Furthermore, it demonstrates the benefits of a merged theoretical framework of gender theory and class analysis, as they apart obscure impacts of the other not considered. The study also contributes to the discussion in gender history of *public* and *private* spheres. It clarifies the constructive aspects of the methodological tools at use. They are shown to be helpful in understanding how the lines between empirical practices and theoretical visions of gendered spheres is not as absolute nor as clear as often held.

Keywords: fabrikssystem, hemgårdsrörelsen, industriell välfärd, socialt arbete, genus, klass

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

ABSTRACT	1
INNEHÅLLSFÖRTECKNING	2
INLEDNING	4
TIDIGARE FORSKNING	5
FABRIKSSYSTEMENS YRKESLIV – EN OUTREDD OCH KOMPLEX BALANSAKT	5
HEMGÅRDAR OCH ”SOCIAL SETTLEMENTS” – SOCIAL REFORM ELLER SOCIAL KONTROLL?	7
PROBLEMOMRÅDE, SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	10
TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER	11
GENUS OCH KLASS – ETT KOMBINERAT MAKTANALYTISKT PERSPEKTIV	11
MATERIAL OCH METOD	12
”TOBAKSARBETERSKORNAS ARKIV” – KÄLLOR OCH KÄLLKRITIK	12
METOD	14
DISPOSITION OCH TERMINOLOGI	14
UNDERSÖKNINGENS UPPLÄGG	14
UTTRYCK OCH ORDVAL	15
”I FRU NICOTINAS TJÄNST” – FABRIKSSYSTEMEN, TOBAKSARBETERSKORNA OCH SÖDERGÅRDEN ÅREN 1916-1940	16
ETABLERING – DE FORMERANDE ÅREN 1916-1919	16
<i>En inbyggd och mångsidig balansakt</i>	16
<i>Konturer av en reformerande fabrikssystem – omsorg om arbetare och arbeterskor</i>	16
<i>Konturer av en kontrollerande fabrikssystem – omsorg om företaget</i>	18
<i>Fabrikssystemens hembesök – kvinnlig hälsokontroll, bostadsinspektion och ovillkorad omsorg</i>	19
<i>Herta Svensons tidiga arbetsredogörelser som officiell yrkeslegitimering</i>	23
<i>Herta Svensons tidiga arbetsredogörelser som kommunikationsmedel uppåt</i>	25
<i>Södergårdens klassade fundament</i>	28
<i>Södergården – ett substitut för försvunna eller försämrade kvinnohem</i>	30
<i>Hur ”Fortsättningsskolan för husligt arbete” blev en tobaksindustriell angelägenhet</i>	32
<i>Att föregå med gott exempel</i>	35
<i>Södergårdens och fabrikssystemens första tid</i>	36

KONSOLIDERING – FASTARE FORMER ÅREN 1920-1929	37
<i>Förändring och kontinuitet under 1920-talet</i>	37
<i>Södergårdens praktiska kvällskurser med läroplan i kvinnlig domesticering</i>	38
<i>Södergårdens teoretiska kvällskurser med samhällsorienterad allmänbildning</i>	40
<i>När arbetarklassens fritid och det kvinnliga hemlivet även var en statlig angelägenhet</i>	41
<i>Arbetsförmedling av husligt arbete för avskedade tobaksarbeterskor</i>	42
<i>Södergårdens fortsättningsskola för husligt arbete utan tobaksindustriell yrkesanknytning</i>	43
<i>Samkväm och klubbar på 1920-talet – införlivade hemgårdsideal och agensdrivet umgänge</i>	46
<i>Södergårdens religionsfria program – fabriksystemens konfliktdämpande strategi?</i>	49
<i>Tobaksfabrikens fester – konflikt och kontroll</i>	51
<i>Fabriksstrarnas prövotid året 1927</i>	52
<i>”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen”</i>	55
<i>Arbetskroppens fysiska fostring</i>	57
<i>”Kära syster Herta!”</i>	60
<i>Konsolideringsåren – fabriksystemens professionalisering med nygamla arbetsuppgifter</i>	61
UTVECKLING OCH AVVECKLING – FÖRÄNDRING ÅREN 1930-1940	62
<i>Samarbetet mellan Södergården och ABF – ytterligare en konfliktdämpande strategi?</i>	62
<i>Södergårdens föredrag och teoretiska kurser – tobakskårens egennyta och medbestämmande</i>	64
<i>Fortsättningen av Södergårdens hemlika aftnar – en kvinnlig angelägenhet</i>	66
<i>Könade klubbar och skilda avdelningssamkväm tvärtemot hemgårdsideologisk samvaro</i>	67
<i>Fabriksfester – vänskap, självförsörjning och oreglerade utrymmen</i>	69
<i>Tobaksarbeterskornas oföränderliga ”syster”</i>	71
<i>Södergårdens kvinnliga yrkesskola – från lön till villkorade stipendier</i>	75
<i>Ett genusbrott i den tobaksindustriella yrkesskolan genom manlig matlagning</i>	76
<i>Ytterligare ett sentida genusbrott i arbetarklassens fysiska fostring</i>	77
<i>Kvinnliga kroppsövningar</i>	79
<i>Utveckling, avveckling och omvandling</i>	81
SLUTDISKUSSION	82
SAMMANFATTNING	87
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	88
OTRYCKTA KÄLLOR – ARKIVMATERIAL	88
LITTERATUR	90

INLEDNING

På Kerstin Hesselgrens initiativ tillsatte AB Svenska Tobaksmonopolet i Stockholm sin första *fabrikssystemer* år 1916. Företaget hade etablerats året innan genom en konsolidering av Sveriges tobaksfabriker med staten som huvudägare och ett fåtal privata aktörer.

Tobaksmonopolet var därmed ett slags halvstatlig, vinstdriven entreprenad, varav majoriteten av de fabriksanställda var kvinnor. Utöver fabrikssystemens arbete bestod företagets sociala välfärdsinrättningar av studiehemmet Södergården – en hemgård – samt barnkrubbor för arbeterskornas barn under mödrarnas arbetstid. Företaget finansierade även vistelser vid folkhögskolor, kuranstalter och vilohem för fabriken arbetsstyrka.¹

Valet av fabrikssystemer föll på Herta Svenson som med sitt vida kontaktnät och nära samröre med hemgårdsrörelsen hade ett stort intresse för sociala frågor. Utan formell yrkesutbildning, en sådan fanns då inte för yrket, samlade Svenson på eget initiativ teoretiska kunskaper och praktiska erfarenheter om livet inom tobaksindustrin. Hennes ansvar gällde en allomfattande omsorg om företag och personal. Arbetsuppgifterna inbegrep hälsoförbättrande, sanitära reformer samt att ombesörja arbetarnas kroppsliga, ekonomiska och själsliga välbefinnande och samtidigt förvalta företagets intressen. Som fabrikssystemer var hon sedan det industriella välfärdsarbetets prisma – navet för förgreningarna av företagets sociala insatser med ansvar och engagemang som ofta sträckte sig långt utanför fabriken väggar.²

Herta Svensons efterlämnade arkivsamling vittnar om sammanhangets komplexitet. I egenskap av fabrikssystemer var hon positionerad mellan fabriksdirektionen och fabriken arbetare och arbeterskor. Södergården var Svensons idé och hemgården förblev under hennes styrning, först själv och senare tillsammans med studiehemmets föreståndarinna.³ Genom Södergårdens aktiviteter sammanstrålade flerfaldiga intentioner när företaget, fabrikssystemer, hemgårdsrörelsen och de fabriksanställda möttes. Under det industrisociala välfärdsvärvets formella formulering skymtar följaktligen ett virrvarr av olika intressen, viljor och betydelser. Det är uttrycken för detta som står i blickfånget för denna undersökning.

¹ Tobias Karlsson, *Downsizing. Personnel Reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915-1939*, Diss., Ekonomisk-historiska institutionen, Lund: Lunds Universitet, 2008, s 61, 64-68; Benny Carlson, ”Signe & Iris – svenska socialingenjörer”, *Socialvetenskaplig tidskrift* 3-4 (2004), s 367.

² Gerda Meyerson, *Arbeterskornas värld. Studier och erfarenheter*, Stockholm: Hugo Gerbers Förlag, 1917, s 71-72 <<http://runeberg.org/meyerarb/>> (hämtad 2022-03-04); Karlsson 2008, s 64-68; Sven Sundin, *Södergården. Sveriges andra hemgård 1916-1986*, Stockholm: RSFH:s förlag, 1986, s 12-17, 19-27.

³ B9/V80”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80”Rapport över verksamheten som fabrikssystemer vid Cigarettfabriken år 1919”.

TIDIGARE FORSKNING

Fabrikssystemens yrkesliv – en outredd och komplex balansakt

Den svenska fabrikssystemen hade sina internationella förlagor.⁴ Inom internationell forskning betecknas anknytande industriell välfärd som ”welfare capitalism” och ”corporate-”, ”industrial-” eller ”company welfare”. Här framhålls industriföretag ofta som aktörer för social förbättring innan staten vidtog åtgärder rörande fattigdom, hälsa, boende och försörjning. Förståelsen av det industrisociala projektet inom det övergripande forskningsläget befinner sig på en tolkningsskala från maktbetingad paternalistisk kontroll till projektets välgörande förbättringsverkan för arbetarklassen.⁵ I studierna behandlas emellanåt även fabrikssystemens roll, företrädesvis deskriptivt eller i övergripande form. Historikerna Nikki Mandell, Vicky Long och Angela Woollacott, som däremot ingående undersöker företagets välfärdsprojekt och fabrikssystemens roll däri, lyfter maternalistiska respektive paternalistiska stråk även hos fabrikssystemen i person och i sin yrkesutövning.⁶

För svenska förhållanden är ekonomhistorikern Benny Carlsons forskning om spridningen av de internationella välfärdsidéerna till Sverige tongivande. Carlson tolkar fabrikssystemen som en social ingenjör med grund i Tolmans industrihumanistiska filosofi – motpolen till Taylorsystemets samtida rationaliseringsdoktrin.⁷ Yrkesrollen uppfattas även som en grund för framväxten av professionellt socialt arbete. Sociologen Anna-Karin Kollind undersöker övergången från filantropi till avlönat socialarbete inom industrin under tidigt 1900-tal. Hon visar att arbetet var kvinnligt och skedde till följd av kvinnors initiativ.⁸ För

⁴ Anna-Karin Kollind, ”Kvinnor och socialt arbete – vid övergången från filantropi till profession”, *Socialvetenskaplig tidskrift* 2-3 (2003), s 180-181; Meyerson 1917, s 70-73.

⁵ För forskningsöversikt se Susanna Fellman, ”Company Welfare Programmes and Industrial Modernization in Finland”, *Scandinavian Journal of History* 44:5 (2019), s 665-692 och Valerio Varini, ”Governing the Enterprise: the Transition from Welfare Capitalism to Human Relations in Post-World War Two Italian Business”, *Essays in Economic & Business History* 39 (2021), s 105-128. Se även Ulla Wikander, ”Kvinnor och arbete” i Berith Backberg & Anna Sjö Dahl Hayman (red), *Kvinnohistoria i Sverige*, Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek och Kvinnsam, 2011, s 63 som utan att utveckla närmre lyfter tolkningar i ett mellanläge.

⁶ Angela Woollacott, ”Maternalism, Professionalism and Industrial Welfare Supervisors in World War I Britain”, *Women's History Review* 3:1994, s 29-56; Nikki Mandell, ”Allies or Antagonists? Philanthropic Reformers and Business Reformers in the Progressive Era”, *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 11:1 (2012), s 71-117; Nikki Mandell, *The Corporation as Family: the Gendering of Corporate Welfare, 1890-1930*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002, 208 s; Vicky Long, ”Industrial Homes, Domestic Factories: The Convergence of Public and Private Space in Interwar Britain”, *Journal of British Studies* 50:2 (2011), s 434-464.

⁷ Benny Carlson, *Amerikansk välfärds kapitalism och social ingenjörskonst*, Stockholm: SNS Förlag, 2003, s 87-100; Benny Carlson, *Den sociala ingenjörskonstens rörelser. Om Hoover, Hesselgren och hundra års händelser*, Lund: Sekel Bokförlag, 2007, s 119-136.

⁸ Kollind 2003, s 172-192.

senare år menar sociologen Stina Wingfors och ekonomhistorikern Ulla Wikander att fabrikssystemen var en socialarbetare i utveckling, en blivande socionom enligt Wingfors.⁹ Enligt ekonomen Margareta Damm och sociologen Philip R. Popple utvecklades sedan det industrisociala arbetet i riktning mot Human Relations. Medan Popple stannar vid det amerikanska skiftet år 1930, visar Damm hur professionaliseringen i Sverige inleddes under tidigt 1920-tal genom att yrket bytte titel till *personalkonsulent* och de verksamma organiserade sig i SAIA – Socialarbetare inom Industri- och Affärsvärld. Enligt Damm övergick sedan yrkesrollen från personalvårdande till personaladministrativa funktioner. Detta efter en schism mellan personalkonsulenter med empirisk erfarenhet och de med akademisk utbildning uppstod på 1950-talet.¹⁰ Forskningen uppger att fabrikssystemen inledningsvis skulle vara yrkesinspektrisernas ”förlängda arm” i fabriken.¹¹ I studier över yrkesinspektionen berörs så yrkesrollen flyktigt.¹² Även ekonomhistorikern Tobias Karlsson, som analyserar Tobaksmonopolets massavskedanden under åren 1915-1939, avhandlar personalkonsulenterna och företagens välfärdsinrättningar i ett kortare avsnitt.¹³

Vid sidan om de nämnda finns ett fåtal studier som belyser personen bakom yrkestiteln. Benny Carlson tecknar biografiska porträtt över fabriksstyrarna Signe Holst och Iris Christianson.¹⁴ Inga Movitz Petroselli, Anna-Karin Kollind, Ulla Wikander och Sven Sundin uppmärksammar Herta Svensons liv, relationer och i olika utsträckning även hennes yrkesliv.¹⁵ Biografierna över Svenson visar hennes djupa religiositet och umgänge i samhällets övre skikt. De åskådliggör hur hon i egenskap av lärarinna kom i nära kontakt med Natanael Beskow som tidigare överfört hemgårdsrörelsen till Sverige genom att etablera

⁹ Stina Wingfors, *Socionomyrkets professionalisering*, Diss., Sociologiska institutionen, Göteborg: Göteborgs Universitet, 2004, s 22-27; Ulla Wikander, ”Delat arbete, delad makt: om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä” i Yvonne Hirdman & Gertrud Åström (red.), *Kontrakt i kris. Från ojämlik till jämställd*, Stockholm: Carlsons Förlag, 1992, s 24 <<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:128653/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2022-03-21).

¹⁰ Philip R. Popple, ”Social Work Practice in Business and Industry 1875-1930”, *Social Service Review* 55:2 (1981), s 257-269; Margareta Damm, *Personalarbete: yrke eller passion*, Göteborg: BAS, 1993, s 19-74; Margareta Damm & Birgitta Dahte, *HR – yrke, profession eller professionalism?*, Lund: Studentlitteratur, 2016, s 29-59. Damm visar att yrket i samband med professionaliseringsprocessen blev mer maskulint än tidigare.

¹¹ Se Carlson 2004, s 367; Kollind 2003, s 182; Annika Åkerblom, *Arbetarskydd för kvinnor. Kvinnlig yrkesinspektion i Sverige 1913-1948*, Diss., Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala: Uppsala Universitet, 1998, s 39.

¹² Ferenc de Kazincky, *Yrkesinspektionen 1890-1948*, Diss. Stockholm: Kungliga tekniska högskolan, 1996, s 411-416; Åkerblom 1998, s 38-40; Mary Drake McFeely, *Lady Inspectors. The Campaign for a Better Workplace 1893-1921*, Oxford: Basil Blackwell, 1988, s 105, 140-145.

¹³ Karlsson 2008, s 64-68.

¹⁴ Carlson 2004, s 364-381.

¹⁵ Inga Movitz Petroselli, *Kvinnodebatten och tobaksarbetarskornas situation under tidigt 1900-tal*, Göteborg: Forum för tvärvetenskapliga kvinnostudier, Göteborgs universitet, 1992, 33 s; Kollind 2003, s 172-192; Sundin 1986, s 12-17, Ulla Wikander, ”Kvinnor och arbete” i Berith Backlund & Anna Sjädh Hayman (red.), *Kvinnohistoria i Sverige*, Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 2011, s 64.

Birkagården år 1912. Härefter utvecklades Svensons samröre med hemgårdsrörelsen och andra kristliga eller utbildningsriktade organisationer, som stugrörelsen och folkhögskolor. Kollind belyser även hennes stora kontaktnät, vänskap med Kerstin Hesselgren och andra profiler inom kvinnorörelsen.¹⁶ Beträffande yrkeslivet som fabrikssystemer redogör nämnda författare för hennes arbetsuppgifter, men har analytiskt fokus kring andra frågor. I flyktiga reflektioner komplicerar Movitz Petroselli forskningsläget och menar att relationen mellan Svenson och tobaksarbeterskorna först var kantad av misstrogenhet gentemot yrkesrollen och undergivenhet inför Svensons person. Enligt henne blev problematiken snart överkommen och omvandlad till långtgående vänskap.¹⁷ Movitz Petrosellis tes återkommer på andra håll. De gånger fabrikssystemens yrkesposition behandlas på ett generellt plan tolkas denna efter inledande motstridigheter som välfungerande och oproblematisk – den möjliggjorde medling och samförstånd på fabriken.¹⁸

Det finns sålunda bred kunskap om fabrikssystemens uppkomst, uppgifter och utveckling. Även Herta Svensons personliga biografi är känd, och fabrikssystemens prekära position är noterad. Det är däremot outrett hur fabrikssystemens relation till fabriken anställda och direktion förhöll sig i praktiken och hur hon hanterade sin dubbla yrkesroll – balansakten mellan fabriken övre och undre skikt och omsorgen om bägge. Södergårdens betydelse i sammanhanget är även oklart. Forskningen visar att studiehemmet var viktigt för Svenson i yrkeslivet och personligen. Samtidigt var Södergården en del av Tobaksmonopolets sociala välfärdsprogram och sammanhanget var därför trefaldigt, men hur detta fungerade och uttrycken därav är inte klarlagt. Forskning om hemgårdsrörelsen finns det däremot gott om.

Hemgårdar och ”social settlements” – social reform eller social kontroll?

I sin diskussion om forskning kring den amerikanska settlementrörelsen framhåller historikern Margaret Spratt två övergripande tolkningslinjer som sammanfattas med begreppen *social reform* respektive *social kontroll*.¹⁹ Det finns även mycket forskning som behandlar Toynbee

¹⁶ Kollind 2003, s 172-190.

¹⁷ Movitz Petroselli 1992, s 25, 27.

¹⁸ Damm & Dahte 2016, s 39; Carlson 2007, s 122; Kollind 2003, s 182; Movitz Petroselli 1992, s 25, 27-28; Henrik Björck, ”Den sociale ingenjören på intressekontoret: en studie i svensk välfärdshistoria” i Sven Widmalm (red.), *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 2002, s 107-112.

¹⁹ Margaret Spratt, ”Beyond Hull House: New Interpretations of the Settlement Movement in America”, *Journal of Urban History* 23:6 (1997), s 770-776. Spratt framhåller vikten av Allen Davis undersökning om ämnet överlag, och för den socialreformatoriska förståelsen. Se Allen F. Davis, *Spearheads of Reform. The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890-1914*, New York: Oxford University Press, 1967, 344 s.

Hall i London, världens första ”social settlement”.²⁰ Ännu större uppmärksamhet har riktats mot Hull House i Chicago och dess föreståndarinna – nobelpristagaren Jane Addams.²¹ En del av denna forskning faller inom den *socialreformatoriska* linjen och påvisar skillnader mellan svenska och internationella hemgårdar. I Sverige var hemgårdarna sällan reella bostäder, utan främst samlingspunkter. Settlementrörelsens representanter etablerade däremot bostäder – ”social settlements” – i socioekonomiskt eftersatta storstadsområden. De fungerade som hem för representanterna tillsammans med samhällets mindre bemedlade, där det ofta bedrevs vetenskapliga sociologiska studier. Likt Spratt visar, ses settlementrörelsen inom denna tolkningslinje som en humanistiskt övertygad, idealistisk och ofta religiöst präglad rörelse. ”Social settlements” betraktas som välgörande reformprojekt som gav klassöverskridande gemenskap, samhällelig förändring och förbättrade livsmöjligheter. Spratt belyser hur den andra tolkningslinjen, *social kontroll*, i jämförelse anlägger kritiska ansatser i förståelsen av settlementideologin. Spratt ger en överblick av forskning som utmanar och destabiliserar socialreformatoriska förklaringar.²² Utanför Spratts diskussion finns internationella studier där kritiska analyser utgår från exempelvis kön, klass och etnicitet. De synliggör hierarkiska ordningar och framhåller hur settlementrörelsen präglades av multipla maktförhållanden.²³

En genomgång av det svenska forskningsläget om hemgårdsrörelsen visar att denna faller inom ramarna för den socialreformatoriska tolkningslinjen. Författarna Hans-Erik Olson och Matts Mattssons idéhistoriska studier är tongivande och flitigt refererade.²⁴ Utöver

²⁰ Mycket av forskningen refererar till Asa Briggs & Anne Macartney, *Toynbee Hall: the first hundred years*, London: Routledge & Kegan Paul, 1984, 208 s. För nyare forskningsöversikt se Seth Koven, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton: Princeton University Press, 2004, 399 s.

²¹ Goda forskningsöversikter ger Sarah Robbins & Carrie Helms Tippen, ”Gathering Around Hull-House Dining Tables”, *American Studies* 57:3 (2018), s 11-38; Mattias Gross, ”Collaborative Experiments: Jane Addams, Hull House and Experimental Social Work”, *Social Science Information* 48:1 (2009), s 81-95; Erik Schneiderhan, ”Pragmatism and Empirical Sociology: the Case of Jane Addams and Hull House, 1889-1895”, *Theory and Society* 40:6 (2011), s 589-617.

²² Spratt 1997, s 771-776.

²³ Lucinda Matthew-Jones, ”Settling at Home: Gender and Class in the Room Biographies of Toynbee Hall 1883-1914”, *Victorian Studies* 60:1 (2017), s 29-52; Johanna Katherine Murphy, *Social Saints in the City: Race, Space and Religion in Chicago Women’s Settlement Work*, Diss., Portland State University, 2020, 126 s; Emily Mieras, ”Tales from the Other Side of the Bridge: YMCA Manhood, Social Class and Social Reform in Turn-of-the-Twentieth-Century Philadelphia”, *Gender & History* 17:2 (2005), s 409-440; Patricia Madoo Lengermann & Jill Nebrugge-Brantley, *The Women Founders. Sociology and Social Theory 1830-1930*, Boston: McGraw-Hill, 1998, 330 s; Ann Oakley, ”The Forgotten Example of ’Settlement Sociology’: Gender, research, communities, universities and policymaking in Britain and the USA 1880-1920”, *Research for All* 1:1 (2017), s 20-34; Elizabeth Lasch-Quinn, *Black Neighbors: Race and the Limits of Reform in the American Settlement House Movement, 1890-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1993, 225 s; Cathy Leigh James, *Gender, Class and Ethnicity in the Organization of Neighbourhood and Nation: The Role of Toronto’s Settlement Houses in the Formation of the Canadian State 1902 to 1914*, Diss., University of Toronto, 1997, 371 s.

²⁴ Författarna undersöker settlementrörelsens spridning till Sverige med stort fokus vid omvandlingen till ungdomsgårdar kring 1940-talet. Se Hans-Erik Olson, *Från hemgård till ungdomsgård. En studie i den svenska hemgårdsrörelsens historia*, Stockholm: RSFH:s förlag, 1982, 279 s; Matts Mattsson, *Det goda samhället. Fritidens idéhistoria 1900-1985 i ett dramatiskt perspektiv*, 2:a uppl., Stockholm: RSFH:s förlag, 1989, 271 s.

författarnas övergripande fokus på hemgårdsrörelsen i allmänhet finns studier som behandlar specifika hemgårdar.²⁵ Mest relevant för undersökningen är Sven Sundins beskrivning av studiehemmet Södergårdens historia vari Herta Svenson får en framträdande roll.²⁶

Tolkningarna av den svenska hemgårdsrörelsen är näraliggande unison. Forskningen framhåller hemgården som en plats för klassöverbyggande gemenskap; vilandes på settlementrörelsens religiöst inramade socialreformatoriska ideal. Även om författarna lyfter att varje hemgård ägde sina egenheter, menar de att hemgårdarna var socialt skiktutjämnande platser med reciproka relationer som gav arbetarklassen självförverkligande bildning.²⁷ Detta är en förståelse som även är synlig i studier där hemgårdarna endast berörs översiktligt.²⁸

Det finns dock tillfällen då svensk forskning synliggör en djupare problematik utan att reda ut orsakerna härtill. Författarna Anne Hultgren, Gunborg Wahlman samt sociologen Gunnel Swedner noterar i förbigående hur hemgårdens företrädare ”önskade ge underklassen bildning – naturligtvis efter de traditionella överklassidealen – för att därmed utjämna de sociala olikheterna och lösa problemen i samförstånd”.²⁹ Även Ingrid Segerstedt Wiberg nuddar vid samma problemkomplex. Hon beskriver förekomsten av en ”stark misstro mellan de konservativa och den kroppsarbetande befolkningen”.³⁰ Historikern H. Arnold Barton uppmärksammar konflikten mellan borgerlighet och arbetarklass men tonar samtidigt språkligt ned kritiken som riktades mot Birkagården från samhällets radikala element.³¹

²⁵ Brita Sandberg, *Hemgården Gävle 1934-1984: en minnesskrift*, Gävle: Hemgården, 1984, 47 s; Inga Ringqvist och Gunvor Lundgren, *Studiehemmet Hemgården, Norrköping 50 år: 1926-1976*, Norrköping: Studiehemmet Hemgården, 1976, s 13-14, 21; Björn Höjer, ”Att jämna ut motsättningarna’. Ådalen 1931 och studiehemmet i Kramfors” i Ann-Marie Laginder och Inger Landström (red.), *Folkbildning – samtidig eller tidlös? Om innebörder över tid*, Linköping: Mimer, 2005, s 36-37, 49-52.

²⁶ Sundin 1986, 120 s.

²⁷ Olson 1982, s 13-14, 43, 56-59, 69, 80-83, 88-98, 103-104, 114, 125; Mattson 1989, s 33-47, 51, 58, 91, 131; Sundin 1986, s 5, 7, 19, 25-26, 88-89.

²⁸ Se Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925-35*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1991, s 209; Lena Eskilsson & Berit Lindberg, ”Honorine Hermelin Gronbech – pedagog och samhällsvisionär på avsiktsfri mark” i Karin Nordberg och Kerstin Rydbeck (red.), *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, Linköping: Mimer, 2001, s 59; Ruth Hamrin Thorell, Ingrid Gärde Widemar, Alva Myrdal & Malin Bergman, *Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie*, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner Förlag, 1968, s 104; Kollind 2003, s 176, 179-180; Gunilla Halldén, ”Moster Disa i Birkastan: barnträdgården som arena för socialt arbete” i Jutta Balldin, Johan Dahlbeck, Anne Harju & Peter Lilja (red.), *Om förskolan och de yngre barnen – historiska och nutida nedslag*, Lund: Studentlitteratur AB, 2014, s 17-19, 26-27; Ulla Pettersson, *Socialt arbete, politik och professionalisering. Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*, Stockholm: Natur och Kultur, 2001, s 46-48; Åkerblom 1998, s 97-100.

²⁹ Anne Hultgren, Gunnel Swedner och Gunborg Wahlman, *Hemgården i Lund: en förenings historia åren 1941-1980*, Lund: Föreningen Lunds ungdoms- och hemgård, 1982, s 59.

³⁰ Ingrid Segerstedt Wiberg, *Nordgården 50 år: minnesskrift till studiehemmet Nordgården 50 årsjubileum på Börsen den 8 mars 1970*, Göteborg: Studiehemmet Nordgården, 1970, s 12 (s 11-12).

³¹ H. Arnold Barton, ”The Consience of the Rich. Djursholm, Birkastaden, and Swedish Liberalism”, *Scandinavian Studies* 80:2 (2008), s 174-178 (s 167-184).

Genomgående är den svenska hemgårdsrörelsen tolkad som socialreformatorisk och i relation till internationella forskningsresultat framstår kritiska aspekter här outredda. Studier som anlägger ett klassperspektiv visar andra tolkningsmöjligheter än den dominerade kunskapsbilden för svenska förhållanden. Likväl tydliggör forskningen hur ett genusperspektiv är behövligt för undersökningens problemområde. Sammantaget är det utifrån kunskapskatalogen så tydligt hur en sådan teoretisk kombination är möjliggörande för undersökningens syfte – att nå fördjupad förståelse rörande flerfaldigt kombinerade frågor.

PROBLEMMOMRÅDE, SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Tobaksmonopolets särdrag – sammanblandningen mellan halvstatlig industriell välfärd, hemgården-som-studiehem och fabrikssystemens yrkesroll – är således ett utforskat studieämne. Vidare är kunskapen om Södergårdens egenhet i relation till forskningslägets slutsatser om hemgårdsrörelsens allmänna fundament ännu liten. Faktumet att fabrikssystem satt på två stolar är tidigare noterad, medan manövreringen av de dubbla funktionerna inte är utredd. Dessutom vet vi nästan ingenting om hur fabrikssystem och tobaksarbeterskorna själva uttryckte sina erfarenheter. Det är också oklart hur aspekter av kön och klass formade såväl deras relationer som det övergripande sammanhanget som här är i fokus.

Syftet i studien är därför att analysera Herta Svensons yrkesliv som fabrikssystemer samt betydelse av hennes arbetsuppgifter med fokus på verksamheterna vid studiehemmet Södergården. Hur hanterade Herta Svenson sin dubbelsidiga yrkesroll som fabrikssystemer? Vilka syften och funktioner fyllde Södergårdens olika verksamheter? Hur färgade kön och klass sammanhanget samt förbindelserna mellan fabrikssystem, arbetsgivare och anställda? Vad fick detta för uttryck? Undersökningen sträcker sig över åren 1916-1940. Den tar vid när Herta Svenson tog anställning som fabrikssystemer och slutar när Södergården ombildades till en förening, med flera andra företag i styrelsen.³² Genom att analysera det specifika, här Herta Svenson och Södergården, kan blir kunskapen om det generella fördjupas – vetandet om fabrikssystemens yrkesroll, hemgårdsrörelsens idékomplex och industriella välfärdsinrättningar. Förhoppningsvis ger en sådan analys inblick i villkoren för kvinnligt industriellt förvärvsarbete under en tidsperiod färgad av såväl framtidstro som farhågor, någonstans på den svärfångade gränsen mellan betryggande tradition och omvälvande modernitet.

³² Sundin 1986, s 19.

TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Genus och klass – ett kombinerat maktanalytiskt perspektiv

Forskningsläget aktualiserar följaktligen både genusteori och klassanalys i syfte att nå ökad förståelse för undersökningens problemområde. Fundamenten i respektive teori innebär att synliggöra hierarkiska, relationella maktförhållanden om än på olika grunder. Genusteori framhåller *genus* som maktbetingade relationer och ett dominerande normkomplex med grund i socialt konstruerade föreställningar om könen. Tillskrivningarna medför samhällsliga under- och överordningar baserat på förment könsliga egenskaper. Synsättet innebär en avsägelse om tanken att det finns naturliga eller biologiska faktorer som ligger till grund för ”kvinnliga” eller ”manliga” egenskaper eller livsuppgifter. Likaså utgör *klass* ett livsavgörande maktförhållande. Klasstillhörigheten, klasstillskrivandet och klassrelationerna medger eller begränsar tillgång till resurser och villkorar därför möjligheter till fysisk och materiell välfärd. Bägge konstruktionerna skapar ojämlikhet och hierarkiska relationer – socialt, ekonomiskt och politiskt. Teoretiskt är perspektiven emellanåt präglade av vetenskaplig debatt. Å ena sidan har kritik riktats mot genusperspektivet för att inte beakta klass, medan klassanalysen å andra sidan har kritiserats för att vara könsblind.³³ Likväl visar historievetenskapliga studier att problemet är lösbart genom att förena perspektiven. De kombinerar klass och genus med tolkningen att de analytiskt och historiskt är tätt förbundna, och därför skapar komplexa kombinationer av maktförhållanden och underordningsgrunder. Klass skär igenom eller förstärker genus och vice versa. På så vis synliggör forskningen hur klass kan förklara inomkönsliga hierarkier, och hur genus kan avgöra rangordningar inom samma sociala skikt.³⁴

Kombinationen av genusteori och klassanalys är därför undersökningens teoretiska ramverk och mitt övergripande analytiska perspektiv. Fabriksrummet på Tobaksmonopolet utgjordes av en sammanblandning av män och kvinnor från olika samhällspositioner och i olika yrkesbefattningar. Den teoretiska kombinationen av genusteori och klassanalys är därför

³³ Se Helena Tolvhed, ”Intersektionalitet och historievetenskap”, *Scandia* 76:1 (2010), s 61 samt Helena Bergman & Emma Severinsson, ”Kvinnohistorier. Kvinnor i svensk historisk forskning”, *Historisk tidskrift* 141:3 (2021), s 397-398 som diskuterar förhållandet.

³⁴ Catarina Lundström, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Diss., Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 2005, s 32 <<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-563>> (hämtad 2022-05-18); Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939*, Diss., Göteborg: Göteborgs universitet, 2000, s 8-9; Beverley Skeggs, *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, London: Sage, 1997, 192 s <<https://sk.sagepub.com/books/formations-of-class-and-gender>> (hämtad 2022-08-31).

fördelaktig i syfte att synliggöra olika maktstrukturer i företagets sociala verksamheter. Jag har för undersökningen även utvecklat och sedan använt de metodologiska analysverktygen *hemliv*, *yrkesliv* och *samhällsliv*, vilka återkommer löpande genom undersökningen. De vilar på en kombinerad genusteoretisk och klassanalytisk grund. *Hemlivet* inbegriper föreställningarna om kvinnan som moder, maka och vårdarinna om hushållet, hemmet, barnen, familjen och maken. *Yrkeslivet* berör arbetsplatsen, yrket och rollen som fabrikkssystemer och tobaksarbeterska. *Samhällslivet* åsyftar medborgarskapet med varande i offentlighetens politiska och sociala rum – det verkliga, det villkorade och det föreställda deltagandet. Jag använder begreppen för att synliggöra symbiotiska funktioner mellan klass och kön, samt mellan de teoretiska och empiriska gränserna som rör ”privat” respektive ”offentligt”.³⁵

MATERIAL OCH METOD

”Tobaksarbeterskornas arkiv” – källor och källkritik

Undersökningens källmaterial utgörs av handlingar ur Herta Svensons arkivsamling ”Tobaksarbeterskorna” vid Kvinnsam.³⁶ Här finns stater, föredrag, brev, årsredovisningar och korrespondens; källor som kan besvara mina frågor. Men materialet är stort och består av totalt 114 volymer. Av arbetsekonomiska skäl är begränsningar nödvändiga och med hjälp av arkivförteckningen har jag därför använt volymer som berör fabrikkssystemens arbete och Södergårdens verksamhet. Detta då forskning och arkivmaterial vittnar om att studiehemmet var en väsentlig del av företagets industrisociala verksamhet och fabrikkssystemens arbete.

Jag har gjort avväganden gällande texterna och urval i materialet. I få fall har jag använt texter som är osignerade eller odaterade. Mycket talar dock för att författaren i dessa fall är Herta Svenson förutom i fall när dokumenten har handskrivna dateringar eller namn som inte är hennes. Sådana noteringar är oftast skrivna med Svensons handstil som är så särpräglad att det härigenom framgår att det var hennes hand som höll i pennan. För övrigt föreligger sällan behov att namnge egna utsagor i sin egen arkivsamling. Eftersom flera dokument är märkta

³⁵ Se Susie Steinbach, ”Can We Still Use ‘Separate Spheres?’ British History 25 Years After Family Fortunes”, *History Compass* 10:11 (2012), s 826-837 som redogör för innebörden av begreppen (kort sagt att offentligheten var manlig och det privata kvinnligt) och debatten i forskningsläget över deras gångbarhet och begränsningar.

³⁶ ”Tobaksarbeterskornas arkiv” (B:9), 1916-1965, Göteborg, Kvinnsam, Göteborgs universitetsbibliotek <<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-115424>> (hämtad 2022-03-04). Jag refererar till handlingarna genom arkivsamlingens beteckning, volymnummer, titel eller inledande fraser och datering om detta inte framgår ur dokumentets rubrik.

med andra namn är det sannolikt att de utan sådana noter är Svensons egna. Dessutom fick Svenson relativt snart en överordnad roll i Tobaksmonopolets sociala verksamhetsområden och därigenom även över företagets två andra fabriksstyrar. Sannolikheten är således stor att verksamhetsdokumenten passerade hennes blick för godkännande innan de ankom styrelsen. Flera handskrivna anteckningar i marginalen med Svensons handstil bekräftar det antagandet. Sålunda är det troligt att Svenson rättade eller annars instämde i anförandena även om det inte var hennes. När jag inte kunnat identifiera avsändaren eller skribenten klargör jag det i löptexten. Vidare är fabriksstyrarnas korrespondens med fabriksledningen eller allmänheten tydligt färgad av deras position på arbetsplatsen. Innehållet är ofta anpassat efter hierarkier och för ledningens goda vilja – tendentiöst och hierarkiskt – vilket även gäller breven skrivna till Svenson från tobaksarbeterskorna. Samtidigt är sådana källor viktiga för tolkningen av relationerna på fabriken och fabriksystemens hantering av sin yrkesroll. Härigenom är tendensen i stället givande eftersom stilistiken ger svar på frågorna som berör fabriksförbindelsernas betingelser och hanteringen av olika positioner och intressen. Den visar även aspekter av kön och klass i sammanhanget. Slutligen innebär själva arkivsamlingen betänkligheter. Eftersom den är skänkt av Herta Svenson består den av kvarlevor som upphovskvinnan ville bevara för omvärlden och arkivet utgör därför en subjektiv och möjligtvis utgallrad arkivsamling.³⁷ Emellertid finns här dokument skrivna av Svenson med djupt personlig prägel vilket tyder på att hon inte haft utelämnande intentioner. Samtidigt är arkivsamlingens innehåll unik, för sådan information om fabriksystemens arbete utifrån hennes eget perspektiv är svårfunnen annorstädes. Dessutom har Herta Svenson bevarat tobaksarbeterskornas brev, ett källmaterial som är yttermera sällsynt. Jag har även använt Svensons och fabriksstyrarnas skrivelser och redogörelser för sina liv och sitt arbete. Skildringarna ger högsta utslag på skalan av tendentiöst berättande, för självskrivna utsagor om det egna jaget och sitt yrke är av naturen en problematisk affär. Likaledes gäller detta även tobaksarbeterskornas minnen och deras brev till Svenson. Emellanåt är texterna dessutom skrivna en tid efter att berörda händelser ägt rum. Redogörelserna, breven, återblickarna och livsberättelserna är däremot viktiga för inblick till livet på fabriken via kvinnornas egna upplevelser. Deras uttryck är alltigenom betydelsefulla men har särskild vikt för förståelsen av fabriksystemens och tobaksarbeterskornas yrkesliv – kärnan i undersökningens syfte.

³⁷ Se Catarina Lundström som för ett resonemang kring förhållandet i Lundström 2005, s 32.

Metod

Min metod är inspirerad av historikern och kulturvetaren Catarina Lundström som tillämpar närläsning i kombination med ett biografiskt tillvägagångssätt.³⁸ Lundström lyfter att biografien främst ger uttryck för personen i fokus men att det historiskt specifika bidrar till vetenskap om det större sammanhanget vari personen befann sig. I mitt fall löper Herta Svensons yrkesliv som en röd tråd genom undersökningen. Eftersom tidigare forskning ger god överblick över hennes person kompletterar yrkesaspekten den innevarande kunskapen. Likt Lundström har jag använt metodisk närläsning av källmaterialet. Gällande års- och verksamberättelserna, fabrikssystemens arbetsredogörelser, Herta Svensons korrespondens och andra skrivelser har jag genomgående fokuserat på värdeuttryck, värdeomdömen och subjektiva beskrivningar – uppfattningar, tänkande och tyckande – om sakernas tillstånd. Jag har tolkat utsagorna genom mitt teoretiska ramverk och därigenom analyserat betydelsen av kön och klass i sammanhanget, som exempelvis föreställningar och försanthållanden om kvinnlighet och samhällspositioner. Utsagor med uttryck som genom mitt teoretiska ramverk uppvisar villkorlighet, begränsningar, kontroll och makt har också varit i fokus. De empiriska fynden har jag sedan sammanfört och sorterat i enlighet med de analytiska begreppen *hemliv*, *yrkesliv* och *samhällsliv*. Gällande tobaksarbeterskornas brev till Herta Svenson har mitt fokus varit centrerat vid beskrivningarna av deras upplevelser och erfarenheter av Södergårdens aktiviteter, och hur de formulerade sin relation till Svenson med fokus på ordvalen samt ordens och uttryckens innevarande konnotationer.

DISPOSITION OCH TERMINOLOGI

Undersökningens upplägg

Undersökningen följer en kronologisk disposition som växt fram under läsningen av källmaterialet och med forskningslägets insikter i minnet. Det första avsnittet undersöker de formerande åren för fabrikssystem och Södergården. Det andra avsnittet analyserar hur Herta Svensons arbete och Södergårdens verksamhet fick fastare form, men även utmaningar som ställdes mot stabiliteten. Det tredje avsnittet visar på vilka sätt Södergårdens verksamhet och

³⁸ Lundström 2005, s 29-32.

fabrikssystemens arbete utvecklades. Utifrån arkivet är det likväl tydligt att grenarna av Tobaksmonopolets sociala verksamhet i verkligheten ibland knöt an till varandra och överskred gränser mellan hem-, yrkes- och samhällsliv. Deltagarna var ofta engagerade i flera aktiviteter under långa perioder och motiveringarna för Södergårdens avdelningar var ofta samskrivna. Därför har jag för framställningens skull emellanåt låtit innehållet i avsnitten flyta ut över kronologiska och metodiska gränser. Även om dispositionen är tematisk är presentationen av tobaksarbeterskornas brev till Svenson ibland utspridda i undersökningen. Då de flesta breven berör flera saker samtidigt möjliggör förfarandet förståelsen av frågorna.

Uttryck och ordval

Tidigare forskning har visat att ”fabrikssystem” blev ”personalkonsulent” i samband med yrkets professionalisering. Jag har trotsat namnbytet och konsekvent benämnt Herta Svensons yrkesliv som *fabrikssystemer*, eftersom undersökningens tidsperiod rör föregående och framförvarande år. När skrivelser är gemensamma för Svenson och Tobaksmonopolets två andra fabrikssystemer använder jag beteckningen i plural och när arkivmaterialet tillåter förtydligar jag med deras namn. Genom forskningsläget är det känt att yrkestiteln under aktuell tidsperiod varierade beroende på sammanhanget. Likaså använder forskningen varierande benämningar på yrkesrollen. Variationerna är ofta förvirrande och mitt förfarande avvärjer komplikationerna. Dessutom visar brev i Svensons arkivsamling hur hon nästintill alltid var tobaksarbeterskornas ”syster” långt efter yrkesrollens titelbyte.³⁹ Resonemanget gäller även avsikten med uttrycken ”tobaksarbeterskorna” och ”tobaksarbetare”. Uttrycken är inte använda i generaliserande mening utan bruket speglar främst samtidens föreställningar om den manliga respektive kvinnliga yrkeskåren. Dessutom undviker jag på så vis att namnge specifika individer även om deras namn framgår ur källorna. Gällande AB Svenska Tobaksmonopolet växlar jag benämningen mellan ”STM”, ”Tobaksmonopolet” eller ”företaget”. Förvaltningen är kallad ”styrelsen”, ”direktionen” eller ”ledningen”, ofta med ett fabriksförled för att betona vilket sammanhanget var. Undersökningens titel är tagen ur en av tobaksarbeterskornas berättelser vilken återfinns nedan.⁴⁰ Slutligen har jag återgivit citaten såsom funna i källmaterialet och enstaka klamrar innehåller mina egna förtydliganden.

³⁹ Se sidorna 60 samt 71-72 nedan i undersökningen.

⁴⁰ Se sidan 65 nedan i undersökningen.

”I FRU NICOTINAS TJÄNST” – FABRIKSSYSTEMEN, TOBAKSARBETERSKORNA OCH SÖDERGÅRDEN ÅREN 1916-1940

Etablering – de formerande åren 1916-1919

En inbyggd och mångsidig balansakt

I Herta Svensons arkivsamling finns hennes rapporter över arbetet som fabriksyster för åren 1916-1919 som beskriver den första tiden vid Tobaksmonopolet. Här redovisade Svenson övergripande sitt arbetsår för fabriksstyrelsen. De innehåller därför både vad hon själv ansåg viktiga händelser för åren och samtidigt det som skulle falla direktions till belåtenhet.⁴¹ I arkivet finns få utsagor som berör tiden som föregick hennes anställning. Tidigare forskning kompletterar källorna. Sven Sundin beskriver hur Svenson i syfte att bilda sig uppfattning om förhållandena i fabriken först provade yrkeslivet som tobaksarbeterska en kortare tid. Enligt Sundin övertalade Svenson företagsledningen om vikten av förfarandet och erhöll sedan stöd från företagets direktör, Oscar Wallenberg, i förarbetet. Sundin menar att Svenson sedan själv utformade sin yrkesroll och sina arbetsuppgifter. Dessförinnan sökte hon bygga en vänskap med tobaksarbeterskorna för att motverka deras skepsis inför hennes intentioner för att enligt Sundin ”inte framstå som någon innästlare”.⁴² Utan att själv reflektera över förhållandet belyser Sundin därmed Svensons medvetande om fabriksystemens ambivalenta positionering. Ur författarens skildring står det klart att Svenson förankrade praktiken som tobaksarbeterska hos styrelsen och därigenom försäkrade sig om stöd från företagets sida. Svenson var även insiktsfull i potentiellt inomkvinnliga konflikter i relationen med tobaksarbeterskorna och sökte föregripa motsättningarna genom att tidigt etablera en vänskap. Här framgår en dubbel balansakt mellan dubbla positioner – fabriksystemens omsorger om företag och fabriksanställda; mellan yrkespositioner inom företaget och klasstillhörighet utanför yrket – vilka alla följaktligen var faktorer som sedan kom att påverka Svensons arbete.

Konturer av en reformerande fabriksyster – omsorg om arbetare och arbeterskor

Svensons arkivsamling möjliggör större vetskap om utvecklingen av arbetet och företagets sociala välfärdsinrättningar när anställningen sedan tagit vid. Vid läsning är det tydligt hur

⁴¹ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabriksyster vid Cigaretfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabriksyster vid Cigaretfabriken år 1919”.

⁴² Sundin 1986, s 19 för citat, s 19-20. Se även Carlson 2004, s 367 som också lyfter Svensons fabrikspraktik.

Svenson under de första åren i stort hanterade hela det industrisociala projektet på egen hand. För fabrikkssystemens arbetsberättelser meddelade i detalj vad forskningsläget mer övergripande behandlar. I rapporterna för åren 1916-1919 uppgav Svenson att hennes ansvar omfattade intressekontorets rådgivnings- och låneverksamhet, sjukkassan, lättare sjukvård, hembesök, olycksfallsrapportering, fabrikkens marketenteri samt åtgärder för trevnad och hygien i fabriken. Hon översåg fabrikkens linneförråd, arbetskläder, städning och tvätt. Vidare angav arbetsberättelserna att Svenson personligen och via sitt kontaktnät under gällande år ordnade med inrättningen av koloniträdgårdar för ”intresserade” och barnkolonier sommartid. Som fabrikkssystemer ombesörjde Svenson även tobaksarbeterskornas vistelse vid Stockholms stugfolks sommarbostäder. Enligt hennes redovisningar framgår att aktiviteterna utanför fabrikkrummet tillkom med hjälp av utomstående privata donationer och andra personer som enligt Svenson var ”i saken engagerade”.⁴³ Genom Svensons arbete kunde de fabrikkanställda mot en smärre avgift, och i vissa fall genom friplatser, bevista sommarstugor och hyra odlingslotter. Tobaksarbeterskornas barn fick möjlighet att spendera sommarlovet vid lantliga barnkolonier när mödrarna arbetade.⁴⁴ Som fabrikkssystemer var hennes engagemang för tobakskåren således tidigt vidsträckt och föll emellanåt utanför STMs industrisociala ramar.

Tillståndet i omvärlden utanför skymtar i Svensons tidiga arbetsbeskrivningar. För åren 1916 och 1917 uppgav Svenson att hon som fabrikkssystemer förmedlat livsmedelsnämndens ”billiga varor” – exemplifierat med ved, kaffe och ägg – till fabrikkpersonalen.⁴⁵ År 1919 handlade det även om filter.⁴⁶ Även det mer näralliggande samhällslivets kontakt med fabrikkrummet får perspektiv genom Svensons arbetsrapporter. Åren 1916 och 1918 beskrev Svenson hur hon utanför intressekontorets mottagningstid förmedlat de rådsökande hjälp ”genom samarbete med olika sociala institutioner såsom barnkrubbor, sjukhus, Skyddsvärnet, Barnavårdsbyrån, Hem för arbeterskor, Barnavärn, Barnhärberget, Tuberkulosbyrån, Rättshjälpsbyrån m. fl.”⁴⁷ Således knöt yrkesrollen vid tiden an till världsläget och Sveriges förhållning i världskriget reflekterades i fabrikkssystemens arbetsuppgifter. I neutralitetslinjens ransonering, nöd och hunger fick de fabrikkanställda genom yrket försörjningshjälp i livet

⁴³ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken år 1919”; Kollind 2003, s 181; Sundin 1986, s 19-28.

⁴⁴ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken år 1919”.

⁴⁵ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

⁴⁶ B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken år 1919”.

⁴⁷ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

utanför arbetet.⁴⁸ När forskningen framhåller de privata välfärdsinitiativen hos internationella företag som föregångare till, eller ersättning för statlig välfärd, framgår skillnader i tid och rum.⁴⁹ För under undersökningens tidiga år bedrev fabrikkssystemen Tobaksmonopolets sociala välfärdssarbete vid sidan av ett statligt – om än synligt bristfälligt – skydds nät. Fabrikkssystemen på Tobaksmonopolet utgjorde sålunda en förbindelselänk mellan privata respektive offentliga välfärdsinrättningar och mellan historikern Yvonne Hirdmans ”stora” och ”lilla liv”.⁵⁰ På STM var dock skillnaden att det ”lilla livet” här även inbegrep kvinnligt förvärvsarbete.

Konturer av en kontrollerande fabrikkssystem – omsorg om företaget

Om ovanstående arbetsuppgifter riktades mot fabrikkåren ger Svensons arbetsberättelser för 1916-1919 insikt i hur fabrikksystemens arbete även var riktat mot företagets intressen. För här uppgav Svenson att det var fabrikksystemens uppgift att under hela tidsperioden utfärda ”läkarlappar” – remisser till fabriksläkaren som bevisade anställning vid Tobaksmonopolet – som berättigade den anställde fri läkarvård.⁵¹ Arbetskåren kunde därmed inte gå till företagets doktor på eget initiativ. De behövde passera fabrikkssystemen på vägen. Svensons redogörelser manifesterar hur företagets hälsofrämjande utsikter var kombinerade med restriktioner, för läkarbesöket var kostnadsfritt, men kontrollerat. Svenson beskrev även i arbetsrapporterna för åren 1917-1919 hur hon som fabrikkssystem hade agerat som en första instans i tobaksfabrikens anställningsprocess med ansvar för ansökningarna. Hennes skrivelser förklarar vad ansvaret innebar. Svenson uppgav att hon undersökt de arbetssökande arbeterskornas ”kompetens” och därefter presenterat sitt förslag för ”chefen”.⁵² Ett stycke ur 1918 års arbetsbeskrivning klargör fabrikksystemens sällningsprocess. I denna meddelade Svenson att urvalet föregicks av att ”genom betyg och muntliga rekommendationer bilda sig ett omdöme om vederbörande”.⁵³ Sådana intyg var därför föremål för fabrikksystemens subjektiva slutledningar. I sammanhanget besatt Svenson en urvalsbehörighet och fungerade därigenom som en tobaksindustriell arbetsförmedlerska. Fabrikkssystemen var ansvarsbetrodd och kunde i förlängningen forma

⁴⁸ Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2017, s 6, 9-11.

⁴⁹ Se med fördel Susanna Fellman, ”Company Welfare Programmes and Industrial Modernization in Finland”, *Scandinavian Journal of History* 44:5 (2019), s 665-692 som diskuterar och exemplifierar sådana tolkningar.

⁵⁰ Enligt Hirdmans begrepp innebär det ”stora livet” samhället och det ”lilla livet” hemmet. Se Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm: Carlssons Bokförlag, 1989, s 9-10.

⁵¹ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystem vid Cigaretfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystem vid Cigaretfabriken år 1919”.

⁵² B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystem vid Cigaretfabriken år 1919”.

⁵³ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

STMs arbetsstyrka efter egna preferenser. Samtidigt ägde Svenson inte befogenheten för att fatta ett slutgiltigt anställningsbeslut – avgörandet var förbehållet hennes överordnade.

Utöver kontorsbundna uppgifter befann sig Svenson även fysiskt i fabriksrummet. År 1916 uppgav Svenson i arbetsrapporten att yrkesrollen hade inneburit att gå ronder i fabriken i syfte att vara tillgänglig för rådfrågning. Enligt Svenson utgjorde ronderna även tillfälle att ”taga reda på vilka som äro frånvarande och sjuka”.⁵⁴ Svensons berättelse förklarar inte varför fabriksronden utgick kommande år. Då erhöll fabrikkssystemen i stället frånvarorapporter av respektive avdelning.⁵⁵ Men att arbetsstyrkans hälsoaspekter var en stor del av fabrikkssystemens yrkesliv under perioden är tydligt. Åren 1916-1918 uppgav Svenson att denna sjukdoms- och frånvarokontroll även inbegrep att besöka de sjukanmälda i deras bostäder.⁵⁶ Personalvården och företagsvården smälte samman i en övergripande hälsovård – en arbetsuppgift som genom fabrikkssystemens hembesök sammanstrålade i tobaksarbeterskornas hemliv.

Fabrikkssystemens hembesök – kvinnlig hälsokontroll, bostadsinspektion och ovillkorad omsorg

I arkivsamlingen finns en omärkt bok som innehåller Svensons hembesöksjournaler och några anteckningar som rör hennes arbete vid intressekontoret.⁵⁷ Hembesöken var utförda år 1916 och är de enda av sitt slag i undersökningens källunderlag. Utifrån Svensons journaler går det att bekräfta att hon i sammanhanget enbart besökte tobaksarbeterskor i hemmet, förutom ett fall då Svenson vårdade ett barn till en tobaksarbetare och ett fåtal gånger då hon besökte mödrar till anställda.⁵⁸ Bakgrunden till barnavården och mödrabesöken är okänd. Dessa reflekterar dock Svensons engagemang utanför fabriken och sålunda utanför fabrikkssystemens egentliga ansvarsområde. Det är tills vidare inte möjligt att bekräfta ifall hembesöken följde samma mönster även senare. Vad som däremot går att slå fast är hur Svenson ansåg att arbetsuppgiften fyllde en särskild funktion för sitt yrke. Enligt arbetsrapporterna för åren 1916-1919 gjorde Svenson i egenskap av fabrikkssystem hembesök hos ”frånvarande och sjuka” för vara behjälplig med lättare sjukvård, råd och platsförmedling på sjukhus eller vilohem.⁵⁹

⁵⁴ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

⁵⁵ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

⁵⁶ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

⁵⁷ Intressekontoret var främst till ekonomisk hjälp och skötte bland annat arbetarnas inbetalningar till sjukförsäkring och sparkonton samt bedrev låneverksamhet. Se Henrik Björck 2002, s 103-137.

⁵⁸ Se omärkt svart bok i B9/V80 i arkivförteckningen införd som ”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁵⁹ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken år 1919”.

Enligt Sven Sundin utförde Svenson 142 hembesök under två månader.⁶⁰ Gällande följande år är hembesöken frånvarande i källmaterialet undantaget en skrivelse år 1926.⁶¹ Att de dock hade betydelse för fabrikssystemens arbete under hela undersökningsperioden intygar en avskrift av ett tal där Svenson år 1941 framhöll hembesöken som del av arbetsuppgifterna för yrket.⁶² Betydelsen av hembesöken förtydligade Svenson redan det första året, då hon beskrev de som ”en ovärderlig hjälp vid kännedomen och förståendet av de människor jag har att arbeta ibland och deras förhållanden”.⁶³ Motiveringen återkommer i årsberättelserna för 1917-1919 och 1926. I ett osignerat instruktionsförslag för STMs intressekontor daterat 1920, täckt med Svensons rättningar och tillägg, vidareutvecklades syftet. Dokumentet uppgav hur det var ”självklart lättare att förstå och bedöma en människa, vars vardagsomgivning och familjeförhållanden man känner”.⁶⁴ Det är tydligt att fabrikssystemens dubbelvt vårdande arbetsuppgifter om företag och personal legitimerade de kvinnliga hembesöken.

Hembesöksjournalerna synliggör att arbetsuppgiften också hade andra syften än fabrikssystemens hälso- eller företagsvårdande motiveringar. Svensons anteckningar häri består främst av subjektiva bedömningar om hemmets beskaffenhet och familjeförhållanden än sjukdomsrelaterade noteringar, vilka i relation är långt färre. Hemlivsbedömningarna bestod emellanåt av utlåtanden som ”rent”, ”rart”, ”ljust”, ”snyggt”, ”trevligt”, ”luftigt”, ”ordentligt”, ”prydligt” och ”vårdat”.⁶⁵ Andra omdömen beskrev hemmet som ”fattig, dystert”, ”trångt litet rum”, ”mörka rum, ett utan fönster” och ”fuktig lägenhet, mörkt, dystert”.⁶⁶ Svenson har även noterat misstankar om tobaksbruk och trångboddhet, samt aspekter med trevnadsbetoning som förekomsten av blommor och kaffebröd.⁶⁷ Tobakstillverkning i yrket var accepterat; kvinnligt tobaksbruk i det privata var det inte. Tobaksarbeterskans hemliv blev bedömt och utvärderat på en skala från gott till sämre efter vad fabrikssystemen tänkte och tyckte om sakernas tillstånd. Vid hembesöken antog fabrikssystemen så rollen av en privat bostadsinspektris, en verksamhet som först 20 år senare skulle initieras av statliga myndigheter.⁶⁸

⁶⁰ Sundin 1986, s 21. Författaren specificerar däremot inte vilket år det gällde.

⁶¹ B9/V80/”Allmän motivering”/u.å. men sannolikt i samband med andra motiveringar daterade år 1927.

⁶² B9/V90/”Personalkonsulentens arbete. Hertas radioanförande 13/12/1941 (handskriven notering)”.

⁶³ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

⁶⁴ B9/V80/”Förslag till instruktion för Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolets intressekontorsverksamhet”/1920-06-04.

⁶⁵ 4/7/, 5/7/, 6/7/, 7/7/, 10/7/, 1/8/, 14/8/, 16/8/, 20/9/, 25/9/, 24/8/, 23/8/, 28/8/, 4/9/, 20/9/, 25/9/ i B9/V80/”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁶⁶ 6/7/, 11/9/ och 13/19/ i B9/V80/”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁶⁷ 7/7/, 14/7/, 17/7/, 1/8/, 4/8/, 28/8/, 4/9/, 20/9/, 23/9/ i B9/V80/”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁶⁸ Jenny Björkman, ”Rätten till det goda hemmet. Om bostadsinspektion i 1930-talets Stockholm” i Christina Florin, Elisabeth Elgán & Gro Hagermann (red.), *Den självstyrande medborgaren? Ny historia om rättvisa, demokrati och välfärd*, Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007, s 107-129.

En av Svensons journalanteckningar reflekterar Inga Movitz Petrosellis slutsats att relationen mellan henne och tobaksarbeterskorna kantades av en initial men övergående misstro och skepsis. Anteckningen, som även speglar fabrikkssystemens funktion som bostads- och hemlivsinspektör, antyder denna misstrogenhet i samband med hembesöken:

Fattigt. Ynkligt. Har haft 4 barn, alla bortackorderade hos fosterföräldrar. Den hon nu bor hos tills med är ej far till några av dem. Ett litet rum med fotogenkök. Ingen spis el tillgång till kök. Självar hon sjuk, klen, matt av att ej ha ätit på hela dagen. Hade ej orkat gå efter mjölk. Misstänkte mig för att komma och spionera om hon verkligen var sjuk. Misstänksamheten gav sig dock.⁶⁹

Ovan stod sjukdomen i bakgrunden av familjebilden, faderskapet och matlagningscentrerade uppgifter vid sidan om hemmets varande. Även om tobaksarbeterskans tvivel beträffande hembesökets syfte enligt ovan gav vika, föregrep misstänksamheten en annan funktion av hembesöken som fabrikkssystemens uppgav tio år senare. När de på direktionens anmodan motiverade den sociala verksamheten framhöll de hur hembesöken utöver sjukvård syftade ”att förhindra bortavaro från arbetet utan giltigt förfall”.⁷⁰ Aspekten går att se även i Svensons anteckningar från 1916. Flera gånger hade tobaksarbeterskan inte varit hemma när Svenson varit där och ibland noterade hon sin egen skepsis rörande graden av sjuklighet.⁷¹ Två anteckningar rörande andra fall belyser förhållandet. Svenson beskrev då hur hon efter egna misstankar om egentlig sjukdomsorsak vidarebefordrat medicinskt känsliga uppgifter till föräldrar respektive läkare, i förstnämnda fall på grund av att hon med egna ord ”befarade” att tobaksarbeterskan själv inte uppgivit den riktiga sjukdomsarten.⁷² Motiveringen i arbetsredogörelserna om hembesökens sjukvårdande eller rådgivande syfte, hälsokontrollen, var förbytt till fabrikkssystemens kontroll över den kvinnliga hälsan.

Utöver dubbelt sjukdomsansvar och heminspektionerna var familjesituationen föremål för fabrikkssystemens bedömning. Enligt Svensons journaler var en svärmor ”praktig, tycktes det” medan en moder föreföll ”knappt pålitlig”.⁷³ En annan mor var ”rar”, en tredje en ”förständig rar mänska”, en fjärde ”ren, vänlig” och en femte ”duktig”.⁷⁴ Svenson beskrev

⁶⁹ 31/7 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”

⁷⁰ B9/V37”Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågasvarande verksamhetsgrenar i vissa delar”.

⁷¹ 19/7, 20/7, 1/8, 2/8, 4/8, 29/8, 20/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁷² Tobaksarbeterskornas ålder framgår inte i källmaterialet. Därför går det inte att bedöma huruvida de var myndiga. Se 14/8 samt 10/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁷³ 9/8 och 11/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”

⁷⁴ 6/7, 4/9, 8/9 och 20/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

manliga gestalter i termer av yrke och enstaka fall av fylleri och våldsamhet.⁷⁵ Föreställningen att familjebildningen påverkade tobaksarbeterskan är tydlig. Förhållandet exemplifieras med en anteckning från ett hembesök som belyser hur hemsituationen var svårt problematisk; ett hem Svenson besökte flera gånger. Det är samma som diskuteras ovan. Vid sitt sista besök avslutade hon med att skriva ”stackars barn, visst är hon vanartig, men inte är skulden hennes ensam”.⁷⁶ Hemlivet hade inflytande över yrkeslivet – Svenson befann sig i hemmet därför att ”barnet” var anställd vid STM. Källmaterialet uppger inte åldern, men Svensons anteckningar reflekterar att tobaksarbeterskorna i många fall var unga, vilket spridda dokument bekräftar.⁷⁷ Fler anteckningar reflekterar tänkandet, där Svenson uppgav att hon efter mycken övertalning lyckats utverka att själv få ordna nytt boende för två tobaksarbeterskor. I det ena fallet skrev Svenson att hon hade fått ”henne att lova, att j. skulle få välja rum åt henne” när föräldrarna skulle flytta.⁷⁸ Det andra fallet rörde ett rum på Gerda Meyersons *Hem för arbeterskor*. Enligt Svenson hade hon ”som vanligt” och för tobaksarbeterskans eget bästa föreslagit hemmet, men att denna ”var rädd att förlora sin frihet” och ”strävade emot i det längsta” när de skulle dit på besök. Väl där skrev Svenson att tobaksarbeterskan sedan blev ”förtjust”.⁷⁹ I en studie av hemmet visar Paulina Ljunggren Suokas hur det fungerade likt vad som kan betecknas som ett filantropiskt, domesticerande bildningsprojekt riktat mot unga industriarbeterskor.⁸⁰ Fabrikssystemens bostadsförmedling handlade således om hennes hjälp i att bo rätt, på rätt sätt.

Boken med Svensons hembesöksjournaler visar också hur tobaksarbeterskorna i samband med fabrikssystemens hembesök anförtrorde sitt vardagsliv och känsloliv till Svenson. För ur anteckningarna strömmar kvinnliga livsberättelser. Journalerna vittnar om funnen och förlorad kärlek, fattigdom, hunger, oro, vårdnadstvister och närvarande eller frånvarande fäder. De skildrar missbruk, kvinnliga försörjningsbördor, barnbekymmer och fosterhem. Här syns oförblommerad ensamhet, sjukdom, sorg och rädslor. Detta visar att tobaksarbeterskorna öppnade sig för Svenson och delade med sig av sitt privatliv. Journalerna visar relationer med omsorg och förtroende som överskred fabriksrummets positioneringar och sociala skiktningar. Två anteckningar, troligen gällande fabrikssystemens arbete på intressekontoret, vittnar om egenvald öppenhet då tobaksarbeterskor själva var hjälpsökande och bad Svenson om stöd

⁷⁵ 10/7, 12/7, 7/8, 10/8, 14/8, 23/8, 13/9, 20/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁷⁶ 14/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁷⁷ Se B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiekurser tyska I”; B9/V41”Bok märkt ”Södergårdens studiekurser sömnad I”; B9/V46”Ang. Social verksamhet, utbildningskurs”/1939-10-30 som uppger åldrar från 15 år.

⁷⁸ 7/9 och 8/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁷⁹ 4/8, 15/8 och 23/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁰ Paulina Ljunggren Suokas, *Fabrikflickans bildning. Gerda Meyerson och Föreningen Hem för arbeterskor 1898-1923 = [The factory-girl's education: Gerda Meyerson and Föreningen Hem för arbeterskor]*, Magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, Borås: Högskolan i Borås, 2005, 56 s.

och råd – en gång beträffande en väninna och en gång gällande jaget.⁸¹ Och vid hembesöken var fabrikkssystemen många gånger till hjälp med att ordna plats vid sjukhus och vilohem dit Svenson flera gånger följde med som stöd.⁸² Ur journalerna framgår även att Svenson ombesörjde barnavård genom att anordna platser vid barnkrubbor och fosterhem.⁸³ Hon gav vård och råd där hennes anteckningar emellanåt låter skymta tidens medicin då läkare ordinerat blyvattenomslag, eller arsenik mot kvinnlig svaghet.⁸⁴ Två gånger lagade Svenson middag för den sjuka och anhöriga, och flera gånger kom hon med kaffebröd, blommor, mjölk och litervis med lingon.⁸⁵ Utanför yrkeslivet ombesörjde fabrikkssystemen hemtrevnad och livsnäring i tider med matbrist och ekonomiska begränsningar – en reflektion av tidens villkor för industriarbetande kvinnor. Fabrikkssystemens personalvård handlade i dessa fall inte om kvinnan som arbeterska utan om kvinnan utanför arbetet – en humanitär omsorg som ibland innebar ekonomisk hjälp vid hembesöken. I ett fall gällde det understöd ”som Disponenten beviljat”.⁸⁶ Ibland handlade det om lån, troligen från intressekontoret. Vid ett tillfälle har Svenson noterat hur hon ”lånade henne 70 kr. fast j. ej vet var jag ska ta dem ifrån om hon ej kan betala!”.⁸⁷ Rimligtvis handlade det här om egna medel. Det är mindre sannolikt att Svenson for omkring med företagets pengar i plånboken om lånen inte redan var förankrade. Men att hon också kunde välja sådana tillfällen blir synligt av en annan anteckning. Här framgår att Svenson i samband med hembesöket nekade lån åt en tobaksarbeterska när denna då gjorde sådan förfrågan.⁸⁸ Situationerna visar att fabrikkssystemen behövde förhålla sig till fabriksledningens bestämmelser då denna beviljade understöden – samtidigt som Svenson också besatt befogenhet att ge avslag på sådana önskingar, i varje fall utanför fabriksrummet.

Herta Svensons tidiga arbetsredogörelser som officiell yrkeslegitimering

Herta Svensons uttryck i sina arbetsredogörelser som fabrikkssystemer tydliggör att rapporterna även fungerade som legitimeringsutrymme för yrket riktat uppåt. Betoning på fabrikkssystemens goda egenskaper för flera av arbetsuppgifterna är återkommande. Exempelvis uppgav Svenson år 1916 att fabrikkssystemens roll i anställningsprocessen gjorde utsikten möjlig för företaget att tillägna sig en ”god arbetarstam”. Hon framhöll hur detta medförde prospektet att

⁸¹ 7/8 och 14/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”

⁸² 14/7, 10/8, 15/8, 1/9, 4/9, 11/9, 13/9, 14/8, 15/9 och 25/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”

⁸³ 16/8, 29/8, 8/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁴ Se anteckningar för två olika besök den 1/8 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁵ 11/7, 16/8, 29/8, 31/8, 1/9, 12/9, 13/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁶ 21/9 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁷ 21/7 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

⁸⁸ 4/10 i B9/V80”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”.

Tobaksmonopolet skulle locka till sig ”de bästa elementen bland arbetsökande”.⁸⁹ Med sina formuleringar befäste Svenson fabrikkssystemens betydelse för företaget genom sin humanistiska expertis och därigenom yrkesrollens plats i fabrikkshierarkin. Styckena i arbetsberättelserna som berör intressekontoret belyser samma förhållande. År 1916 framhöll Svenson åsikten att intressekontoret skulle vara en del av fabrikkssystemens arbetsuppgifter och därmed tvärtemot uppfattningen om det motsatta. Detta då verksamheten enligt Svenson bäst hade grund i ”på den i andra grenar av arbetet förvärvade kännedomen om människor och förhållanden”.⁹⁰ Fabrikkssystemens skicklighet och personalkunskap var ett främjande motiv för intressekontoret. För enligt Svenson var det fabrikkssystemens arbetsuppgift att vara dess föreståndarinna under tiden, och så förhöll det sig på STM fram till år 1920.⁹¹ Hennes arbetsbeskrivning för året 1918 bidrar med förklaring till skiftet. Här uppgav Svenson att bokföringen hade överförts från henne till andra personer, enligt rapporten en nödvändighet på grund av utökade arbetsuppgifter.⁹² Med Sundins slutsats att Svenson under de tidiga åren formade sin yrkesroll är det troligt att hon var delaktig i beslutet. Detta antyder att Svenson prioriterade sina arbetsuppgifter i riktning bort från ekonomiska frågor, mot mer personalvårdande funktioner.

Som framgår ovan var Svenson personligt och yrkesmässigt engagerad i personalens välbefinnande utanför fabriken. Hennes arbetsredogörelser synliggör hur detta behövde bli förklarat för direktionen. Svenson betonade flera gånger företagens ekonomiska vinst av sådana aktiviteter vilket hennes motiveringar belyser. I årsrapporten 1916 klargjorde Svenson hur inrättningarna utanför tobaksfabriken inte hade tillkommit genom företagens investeringar, utan blivit möjliggjorda av privata donationer. Kostnaden hade inte belastat cigarettfabrikens ekonomi utan nyttjandet hade betalats av de anställda i form av hyra.⁹³ I fallet med personalens sommarledighet bestod hennes resonemang av liknande argument, som åter låter skymta samtidens villkor för industriarbete. Enligt Svenson hade arrangemanget med Stockholms Stugfolk hjälpt ”de bäst behövande till sommarledighet” då samarbetet med organisationen ”möjliggjorde för dem att trots förlusten av avlöningen skaffa sig

⁸⁹ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

⁹⁰ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

⁹¹ Jämför med Henrik Björck som i sin artikel om intressekontoret förlägger den kvinnliga personalkonsulenten i marginalen. Se Björck, 2002, s 118. Se även B9/V80/”Rapport från Cigarettfabrikens i Stockholms intressekontor okt 1920” där dokumentet är signerat av en annan person än Herta Svenson, samt B9/V37 och B9/V48 där det ur dokument framgår att Ida Östling var föreståndarinna vid intressekontoret från och med 1923.

⁹² B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

⁹³ B9/V80/” Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”

sommarledighet”.⁹⁴ Det framgår inte hur behovet fick uttryck, hur det avgjordes eller vem det berörde. Källan bekräftar däremot att semestern vid tiden var obetald och få förunnad. Genom Svensons personliga kontakter och ett yrkesliv sträckt över rumsliga gränser fick tobaksarbeterskorna möjlighet till annars svårerhållen, och långt senare statligt inrättad, vila.⁹⁵

Herta Svensons tidiga arbetsredogörelser som kommunikationsmedel uppåt

Det är även tydligt att årsrapporterna utgjorde möjlighet till kommunikation och påtryckning uppåt om nya inrättningar för fabrikspersonalen som fabriksystemen ansåg behövliga. För Svenson framförde upprepade gånger sin uppfattning samt ”önskemål” om behovet av utökad social omsorg. Som ovan visat ansåg Svenson att semestern hade välgörande effekter för tobaksarbeterskorna. Genom kvinnlig svaghet motiverade Svenson STMs behov av ytterligare hälsofrämjande inrättningar. I 1916 års arbetsrapport lyfte Svenson sin åsikt i semesterfrågan, och om sakens orättvisa, med en uppmaning till styrelsen att vidga den sociala välfärden:

Då det under denna sommar tydligt visat sig vad en enda veckas sommarledighet betytt för en arbeterskas hälsa och krafter och således för hennes arbetsprestation, torde det kanske tillåtas, att i detta sammanhang framhålla önskvärdheten av genomförd semester för personalen åtminstone en vecka på sommaren.⁹⁶

I företagets semesterfråga blev hälsa en kvinnlig angelägenhet. Friskheten kopplades samman med tobaksarbeterskans yrkesliv. Fabriksystemens omvårdnad om företag och personal förenades, liksom hembesöken, i frågan om tobaksarbeterskans tillstånd. Kvinnans kroppsliga och arbetsmässiga förmåga utgjorde gemensam sak. Vinsten för företaget var en bättre arbeterska. I sina årsberättelser för 1916-1919 beklagade Svenson att tiden inte räckte för hembesöken på grund av fabriksystemens ökade arbetsbörda.⁹⁷ Med detta kommunicerade hon vikten av sitt arbete utanför fabriken och i tobaksarbeterskornas hem; eftersökte mer tid åt saken. Nästa årsrapport klargör att direktionen motiverades av sambandet mellan kvinnlig arbetshälsa och företagsvård, och hur argumentationen haft tyngd uppåt fabriksleden. Häri

⁹⁴ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabriksystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”

⁹⁵ Aurora Lewén, *Resfeber. Berättelser från semesterns barndom 1938-1959*, Diss., Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 2017, s 17, 70-74.

⁹⁶ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabriksystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”

⁹⁷ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabriksystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabriksystem vid Cigarettfabriken år 1919”.

uppgav Svenson att ”cigarettfabrikens arbeterskor som så önskade bereddes sommaren 1917 tillfälle till åtminstone en veckas sommarledighet”.⁹⁸ Enligt Svenson var ”häri genom mycket vunnet”, men fortsatte med en styrelseriktad ståndpunkt rörande ledighetens villkorlighet:

Men för att detta skall resultera i bättre hälsotillstånd och ökade krafter – också till större arbetsprestation, – måste ledigheten också utnyttjas som vila och helst på landet. Så länge ledigheten ej gives som semester lägger ekonomin hinder i vägen för de flesta.⁹⁹

Motvikten åt kvinnlig svaghet var en stadsfri semester; balansakten är tydlig genom kopplingen mellan hälsa och arbete. Direktionen hörsammade Svensons uppfattning, även om det är oklart ifall den nyvunna sommarledigheten ombesörjde arbetskärens välbefinnande eller företagets ekonomi. Kanhända ansåg Svenson sambandet mellan kroppslighet och arbetsförmåga framgångsrik. För i samma årsrapport motiverade fabriksystemen ett konvalescenthem förbehållet STM genom att åter sammankoppla kvinnlig hälsa och ett bättre yrkesliv.¹⁰⁰ Att förslaget dock rönt mindre framgång förtydligar hennes redogörelse för nästkommande år. Arbetsrapporten för år 1918 synliggör även en ännu skarpare argumentation riktat uppåt med betoning vid sjukhemmets företagsvårdande betydelser:

Må det till sist tillåtas att ännu en gång påpeka nödvändigheten av ett konvalescenthem (starkare än någonsin känt efter ”spanska sjukans” epidemi) dit de, för vilka läkare ordinerat det, kunde sändas för att återvinna hälsa och arbetskraft. Nu är svårigheten stor för dem att kunna få plats på något vilohem. Så bli följderna antingen den att konvalescenttiden utsträcker onödigt, då vila i hemmet ingalunda blir effektiv, eller ock betungas fabriken med en försvagad arbetsprestation, vilka båda fall ur arbetsgivaresynpunkt måste vara lika litet önskvärda.¹⁰¹

Nu riskerade företaget dubbla förluster genom förlängda sjukskrivningar eller nedsatt kvinnlig arbetsförmåga – en rävsax endast sjukhemmet kunde lösa. Svensons arkivsamling saknar information om förloppet och varför det dröjde. Men två skrivelser visar att Tobaksmonopolet år 1935 inrättade sitt eget konvalescenthem, Rockesholm, som avsåg tobaksarbeterskornas vila, återhämtning och semester.¹⁰² I ett bevarat tidningsurklipp från invigningen intervjuades direktör Åkerlindh, enligt artikeln ”mäktig monopolchef och hemmets initiativtagare”, vari

⁹⁸ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

⁹⁹ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

¹⁰⁰ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

¹⁰¹ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹⁰² B9/V74/”Svar å P.M. angående arbetares semesterresor m.m.”/1937; B9/V79/”Tobaksmonopolet som arbetsgivare”/u.å.

denne berättade hur tobaksarbeterskorna där ”efter ett ofta uppslitande arbete vid maskinerna, kunna få en tids vila för trötta nerver”.¹⁰³ Offentligheten fick varken veta fabrikssystemens roll eller arbete för projektet 20 år tidigare och dess förverkligande. Men att tobaksarbeterskorna hade en annan uppfattning är tydligt. I ett brev till Svenson brev daterat 1937 berättar en tobaksarbeterska om sina erfarenheter av vilohemmet. Hon beskrev hur vistelsen där gjorde att hon och andra besökare återvann både ”helsa och krafter” och avslutade med att tacka Svenson för att Tobaksmonopolet hade konvalescenthemmet i sin ägo.¹⁰⁴

I samma arbetsrapport, år 1918, motiverade fabrikssystemen år sedan även sina trevnadsåtgärder rörande fabriksrummets estetiska utrustning inför fabrikstyrelsen:

De anspråkslösa försök som gjorts - utan annan kostnad för fabriken än ramarnas - till fabriken ”prydande med konstverk” ha visat, att den omväxling detta ger i de arbetandes tillvaro är något att räkna med även ur arbetsgivaresynpunkt, då det ju gäller att göra människor mäktiga av ett gott och vaket arbete. Detsamma som om tavlorna gäller om blommor i lokalerna, där särskilt lökuppdrivningen vintertid samt gårdens och de lägre takens plantering sommartid varit till verklig glädje.¹⁰⁵

I frågan bidrog fabrikssystemen till förbättrade arbetsprestationer hos en till sättet svag arbetsstyrka, utan ekonomisk belastning för STM – en reflektion av hennes balansakt. För tysk industri tolkar Timo Luks trevnadsskapandet som en strävan att göra fabriksrummet till ett hem.¹⁰⁶ Nikki Mandell och Vicky Long drar liknande slutsatser med amerikanska respektive brittiska exempel. Bägge diskuterar hur det viktorianska hemidealet transplanterades till fabriken som ett könat sätt att hantera industrialiseringsprocessen. Enligt Mandell åsyftade fabrikssystemens arbete och företagens sociala verksamhet även att konstruera ett hem och en familj, där fabriksdirektionen utgjorde fadern, fabrikssystemen modern och arbetsstyrkan deras barnliknande underordnade.¹⁰⁷ I citatet är däremot hemlivsreferenserna frånvarande. På Tobaksmonopolet var det inte främst hemtrevnad i fabriken saken gällde. Fabrikssystemens åtgärder åsyftade arbetsklassens arbetstrivsel, arbetsglädje och arbetsprestation. I relation till andra källor i arkivet är det likväl klart att hennes rumsliga reformation även hade reellt hälsoförbättrande bakgrund. Det framgår ur Svensons tidiga

¹⁰³ B9/V96”Tobaksarbeterskor ha fått vilohem i bergmansgård”/urklipp ur Soc. Dem./1937-06-13.

¹⁰⁴ B9/V95”Guds frid. Kära syster Herta! Ville sända en helsning genom...”/1937-09-26.

¹⁰⁵ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹⁰⁶ Timo Luks, ”The Factory as Environment: Social Engineering and the Ecology of Industrial Workplaces in Inter-war Germany”, *European Review of History = Revue Européenne D’histoire* 20:2 (2013), s 271-285.

¹⁰⁷ Mandell 2002, s 8-9, 25-130; Long 2011, s 434-464.

årsberättelser att tuberkulos vid tiden för var utbredd på fabriken och att dödsfall hade inträffat till följd av smittan.¹⁰⁸ Ansvaret över fabriken tvätt och arbetskläder utgjorde även mindre, men viktiga hygieniska ingripanden. Enkla medel som separata personalhanddukar tillkom efter smittspridning som orsakade en tobaksarbeterskas sjukskrivning.¹⁰⁹ Men Svensons ”prydande med konstverk” och andra hembekanta åtgärder hade, enligt henne själv, som syfte att göra fabrikskåren mer energisk och välarbetande. I själva verket var det inte uteslutande tobaksfabriken som var föremål för det hemlika. Svensons tidiga rapporter synliggör att det var på Södergården som fabrikssystemen arbetade för att återskapa det förlorade hemmet.

Södergårdens klassade fundament

Ekonomhistorikern Ulla Wikander lyfter hur Herta Svenson ”introducerade” kvällskurser i fabriksmiljön.¹¹⁰ Men hur Svenson möjliggjorde projektet och betydelsen av kvällskurserna i det industrisociala sammanhanget är ännu inte klarlagt. Hennes första arbetsberättelse som fabrikssystem visar förledet till Wikanders slutsats och förklarar bakgrunden till Södergårdens etablering. Det var här Svenson motiverade dess tillblivelse med ett syfte som var förankrat i idén om ett föreliggande utbildnings- och utvecklingsbehov hos de anställda på fabriken:

Under arbetet som fabrikssystem har det mer och mer blivit mig tydligt att såväl den enskilde av personalen som arbetskåren i sin helhet skulle vinna i hållning och värde i den mån det gavs dem möjlighet att efter slutat arbete på fabriken få någon sysselsättning som kunde väcka och tillfredsställa dess kunskapsbehov och giva dem utvecklingsmöjlighet i intellektuellt avseende samt fästa deras intresse vid något annat än de förslösande nöjen som eljest så lätt draga det till sig. Särskilt är detta måhända önskvärdt i ett yrke som cigarettindustrin, där själva utbildningen icke erbjuder några nämnvärda utvecklingsmöjligheter. Följaktligen vaknade tanken på anordnande av kvällskurser för personalen.¹¹¹

Kvällskurserna var ett botemedel mot arbetarklassens mentala stagnation och det monotona yrkeslivet. Den underutvecklade tobakskåren behövde hjälp att väcka sitt bildningsintresse om detta inte redan förelåg, och härigenom erhålla högre kaliber och betydelse på köpet. Kurserna utgjorde också fabrikssystemens motdrag inför hotet om en åt opassande håll lockande och felbrukad fritid. Via Svensons samröre med hemgårdsrörelsen fann Tobaksmonopolet en

¹⁰⁸ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹⁰⁹ B9/V80”Rapport från Cigarettfabrikens i Stockholms intressekontor okt 1920”.

¹¹⁰ Citatet är Wikanders ord. Se Wikander 2011, s 63.

¹¹¹ B9/V80”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

förmånlig lösning på problemet. Källor i Svensons arkivsamling och Sven Sundin uppger att företaget endast behövde ombesörja en tom och oanvänd lokal för syftet. Resten ordnade Svenson med hjälp av sitt kontaktnät som skänkte nödvändiga resurser och startkapital för hemgårdsbygget.¹¹² Att STMs styrelse emellertid var välvilligt inställda till projektets fortvarande är tydligt. En betydande summa av ledningens årliga anslag för social verksamhet veks åt Södergården, varav en del specificerades för just kvällskurserna under hela undersökningsperioden.¹¹³ Vidare framgår ur Svensons arbetsberättelse för år 1919 att en föreståndarinna för studiehemmet tillsattes på vintern, som efter kort tids anställning blev ersatt av Agda Hedvall.¹¹⁴ Källmaterialet är begränsat då det gäller bakgrunden av anställningen, men att fabriksdirektionen var villiga att betala Hedvall och hennes assistent lön under framförvarande år talar för att de betraktade Södergårdens verksamhet som välinvesterad och viktig.¹¹⁵ Fabrikssystemens arbetsberättelse för 1919 belyser studiehemmets betydelse för Svenson även efter det att föreståndarinnepositionen inrättades. Här framhöll Svenson att ansvaret för Södergårdens verksamheter var delat mellan henne och Hedvall.¹¹⁶

Fabriksledningens positiva inställning till kvällskurserna strömmade nedåt i leden. Södergårdens program och deltagarlistor vittnar om ett intresse hos tobaksarbeterskorna under hela undersökningsperioden. I jämförelse är källunderlaget i arkivsamlingen tunt gällande Södergårdens kursverksamhet under fabrikssystemens första år. Svensons arbetsredogörelser för åren 1916-1919 beskrev främst kursutbudet. Det första året uppgav Svenson ämnena ”sång, gymnastik, hembygds kunskap, svenska, skrivning, teckning, tyska, engelska”.¹¹⁷ Nästa år utökades programmet med ”litteraturläsning”, räkning, grammatik, geografi samt klädsömnad och ”finare handarbeten”.¹¹⁸ År 1918 gav Södergården även kurser i välskrivning samt matlagning, och ”ett par” kurser hade då utökats till att omfatta två grupper. Tillägget av matlagningskursen förklarade Svenson med att Tobaksmonopolet övertagit verksamheten från Södra KFUK som bedrivit kursen i cigarettfabrikens matsal. Framöver bedrevs denna av Södergården.¹¹⁹ Året därefter tillkom litteraturhistoria, matematik, tyska och engelska.¹²⁰

¹¹² Sundin 1986, s 23; B9/V45”Föreningen södergården. Söderföretagens hemgård.../1944-1945.

¹¹³ Se samlade stater och anslag till Södergården i B9/V37, B9/V38 samt B9/V39 för åren 1916-1940.

¹¹⁴ B9/V80”Rapport över verksamheten som fabrikssystem vid Cigarettfabriken år 1919”; B9/V80”Rapport från Cigarettfabrikens i Stockholms intressekontor okt 1920”.

¹¹⁵ Fram till Hedvalls bortgång år 1936. Se B9/V43”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1936-vårterminen 1937”.

¹¹⁶ B9/V80”Rapport över verksamheten som fabrikssystem vid Cigarettfabriken år 1919”.

¹¹⁷ B9/V80”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916”.

¹¹⁸ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1917”. Se även Sundin 1986, s 19-50 som beskriver samma sak.

¹¹⁹ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹²⁰ B9/V80”Rapport över verksamheten som fabrikssystem vid Cigarettfabriken år 1919”.

Breddandet av kvällskurserna tyder mot att intresset hos fabriken anställda blev större med tiden. Även om deras deltagande i relation till antalet anställda relativt sett var litet, hade Södergårdens studieverksamhet betydelse även för tobakskåren.¹²¹ Likväl är det tydligt att den industriella hemgården hade en annan funktion i det industrisociala sammanhanget som knöt an till hemgårdsrörelsens tankekomplex om barriäröverskridande samvaro och gemenskap.

Södergården – ett substitut för försvunna eller försämrade kvinnohem

En av Svensons första arbetsredogörelser som fabrikssystem synliggör hur Södergården från början hade hemgårdslika egenskaper. År 1917 uppgav hon hur Södergården var menad att fungera som ett ”hemtillhåll om aftnarna” när det verkliga boendet var otillräckligt och saknade hemlivets välgörande gemenskap. Tillsammans med kvällskurserna skulle ”samkvämsaftnarna” råda bot på den stadsboende arbeterskans brist på ett gott hem.¹²² Hur hemgårdsidealen präglade arbetet på Södergården klargjorde Svenson själv nästa år:

Arbetet vid Södergården kan betraktas som ett settlementsarbete. Södergården vill först och främst vara ett hem, öppet för dem bland arbeterskorna, som i storstadslivets trångboddhet och inneboende-system sakna och längta efter ett hems förmåner och samliv. Särskilt i denna tid, då bitterhet och misstro starkt göra sig gällande samhällsklasserna emellan, vore det väl önskvärt, att så mycket som möjligt sattes in därpå, att personliga band av förståelse och förtroende måtte knytas mellan människor från olika livsförhållanden. Till detta ha Södergårdens frivilliga medarbetare syftat. För dem av de yngsta arbeterskorna, som eljes skulle sakna hjälpen av ett hems föstrandande [*fostrandande*] inflytande, har kanske Södergården just i detta avseende fått betyda något. Varje fredag ha de yngsta regelbundet samlats där till en samvaro i all enkelhet, med högläsning, sång, lekar och dyl. Vid högtider såsom julafton och påskafton har man där samlat ensamma och inneboende för att så försöka ersätta den särskilt vid sådana tillfällen kännbara avsaknaden av ett hem.¹²³

När kvällskurserna lanserades i fabrikssystemens årsberättelser genom klasstillskriften tobakskår var Södergårdens hemfunktioner motiverade med kvinnlig beteckning. Tobaksarbeterskans problematiska inneboende var enligt ovan inte att bo på riktigt. Den generaliserade värdfamiljen var bristfällig i ombesörjandet av uppfostran och familjegemenskap. Hemgårdsrörelsens klassutjämningssträvan var däremot ett könlöst projekt och citatet antyder att Södergårdens medarbetare tillhörde andra sociala skikt än besökarna och kunde därför

¹²¹ Enligt Svenson deltog 130 personer i kursverksamheten under år 1916. Se B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssystem vid Cigaretfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”.

¹²² B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”.

¹²³ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

förverkliga denna grundtanke. Men bristen av ett gott hemliv var en kvinnlig angelägenhet och citatet belyser försanthållandet att de unga tobaksarbeterskorna var i behov av fostran. Antingen saknade de det goda hemlivets inflytande, eller så gjorde inneboendesystemet det kvinnliga hemlivet undermåligt. Södergården ägde så både substituerande och kompletterande funktioner som hemgård. Föreställningen var inte bara Svensons. Även Ester Låftman, en annan av STMs fabriksstrar, berörde tanken i ett internationellt föredrag fyra år senare:

Another consequence resulting from the impersonal character of the work is, that the human and individual demands and interests are forced to assert themselves outside the persons work [...] The consequence is that two different lives are lived. One that is good enough for the factory and another one for the outside world. And the monotony of the former causes the seeking of thrilling change in the latter. On account of this as well as from the homelessfeeling created by the lodger system, we have to understand the girls' sad experiences in the erotic sphere. They are without protection, accustomed to give themselves up to the moment like children.¹²⁴

Enligt Låftman innebar fritiden och inneboendet potentiellt fördärvande inflytanden; risker för ett kvinnligt tillstånd av mental hemlöshet och fysisk promiskuitet. Yrkeslivet förbands med hemlivet, eller snarare bristen på ett gott hem. Det enformiga arbetet var en fara. Kombinerat med hembristen orsakad av inneboendesystemet blev den unga tobaksarbeterskan ett sedeslöst barn, oförmöget att kontrollera sig själv och sin sexualitet. Fabrikssystemen övertog ansvaret över henne genom Södergårdens verksamhet. För Svenson hade studiehemmet även andra hemgårdsideologiska syften. I årsrapporten 1918 uppgav hon att det varit till ”stor hjälp vid yrkesskolans sammanhållning” som lokal vid samkväm och fest då Södergården ”alltigenom har karaktär av hem och ej av institution”.¹²⁵ Att även Tobaksmonopolets styrelse ansåg Södergården som viktig för syftet är tydligt. Samkväm, ”aftnar” och fester återkom under tidsperioden. Flera gånger fick de ekonomiska bidrag av direktionen och när Södergården var för litet förlades de till tobaksfabriken med styrelsens goda minne.¹²⁶

Torsdagsklubben och yrkesskolans tidiga samkväm

Yttringar av tobaksarbeterskornas engagemang finns att se i Svensons arkivsamling. Detta belyser hur hemgårdens gemenskapsnorm också fanns bland Södergårdens besökare. För

¹²⁴ B9/V79”Industrial welfare work in Sweden. Chateau d’Augeronne. Föredrag av Ester Låftman 1922”.

¹²⁵ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹²⁶ Se exempelvis mappar märkta ”Fabriksfester 1925-1926-1927”, ”Fabriksfester 1928”, ”1929 – Fabriksfester – 1929”, ”1930 Fabriksfester 1930”, ”Fabriksfester 1931”, ”1932”, ”Fabriksfester 1934”, ”Fabriksfester 1935” i B9/V65 som redogör för studiekommitténs, teatergruppernas, musikkårens och välläsningscirkelns fester.

under undersökningens tidsperiod bildades flera klubbar vid studiehemmet, de flesta genom egna initiativ. Särskilt ”Torsdagsklubben”, med start år 1917, synliggör tobaksarbeterskornas vilja till vänskapliga förbindelser. Enligt ett minne hos en medlem bildades klubben av tobaksarbeterskorna själva.¹²⁷ Dokument visar hur denna över tid uteslutande bestod av kvinnor – elever vid Södergårdens yrkesskola, husmödrar och några med arbete utanför STM. Enligt studiehemmets årsberättelse för 1922-1923 gav strukturen ”medlemmarna rikare tillfälle till utbyte och vidgade intressen” och förklarade tillkomsten med att medlemmarna härigenom sökte ”upprätthålla sitt samband med Södergården”.¹²⁸ Fabrikssystemet motiverade studiehemmets betydelse för styrelsen genom tobaksarbeterskornas egna klubb. Citaten ekar hemgårdsrörelsens samhällsenande tanke – ett förverkligat sammanfogande av skilda kvinnoliv. Ett brev synliggör hur Torsdagsklubben inte var den enda i sitt slag. Här beskrev en tobaksarbeterska för Svenson år 1919 Södergårdens mening även för henne:

Vi börja längta till Södergården det skall ju börja snart igen. Syster må tro att vi hållit ihop som Syster Hertas snälla flickor vi har träffats varje fredagskväll och då har vi haft små kaffejuntor och så har vi uppgjort hur vi skall ha det i vinter på Södergården. Vi tänker bilda en liten klubb som skall bestå utav 8 stycken flickor [...]¹²⁹

Studiehemmet var en gemenskapsfrämjande plats för den påtänka klubbens medlemmar. De emotsåg terminsstarten på studiehemmet. Men Södergårdens officiella samvarofunktion tycks utifrån fabrikssystemets tidiga arbetsrapporter endast omfattat yrkesskolan. Rapporter häri om andra samkväm är få. År 1918 uppgav Svenson att yrkesskolans elever hade ”samlats t.ex. till julfest, till samkvämsaftnar med högläsning och sånglekar”. Hon berättade hur föräldrarna en gång per termin varit inbjudna och att kostnaderna hade finansierats av ”för verksamheten intresserade personer”.¹³⁰ Manifestationer av den hemgårdsideologiska gemenskapen förefaller således inledningsvis relativt liten. Varför yrkesskolan syns i samband med Södergårdens samkväm förklarade Svenson själv i sina första årsrapporter som fabrikssystemet.

Hur ”Fortsättningsskolan för husligt arbete” blev en tobaksindustriell angelägenhet

Även Sven Sundin berättar att ”yrkesskolan för husligt arbete” kom till Södergården i februari 1917 genom Kerstin Hesselgrens och Svensons kontaktnät. Enligt Sundin bekostade

¹²⁷ B9/V90/”Utdrag ur en festskrift 1936”/”Torsdagsklubben”.

¹²⁸ B9/V43/”Södergården arbetsåret 1922-1923”.

¹²⁹ B9/V96/”Käraste Syster Herta!”/1919-09-10.

¹³⁰ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

Stockholm stad lärarlöner och material med villkoret att Tobaksmonopolet ingick avtal att överta driften efter fem år. Hans sparsamma beskrivning nämner endast lärare, elevantal och kurserna klädsömnad och matlagning.¹³¹ Herta Svensons arkiv utgör däremot en god källa till vidare insikt. Det visar hur hon som fabrikssyster arbetade för förläggningen av yrkesskolan till studiehemmet. I arbetsredogörelsen år 1916 uppgav Svenson att betydelsen av Södergårdens kvällskurser skulle öka med en yrkesskola för fabriken yngre tobaksarbetarskor.¹³² Det är inte möjligt att reda ut varför hennes idé blev förbigången utifrån undersökningens källmaterial, men att så var fallet blir bekräftat av en skrivelse från de bägge fabrikssystrarna året därefter. År 1917 argumenterade de återigen för yrkesskolans potentiellt förbättrande egenskaper och fostringsmöjligheten av tobaksfabriken ökade arbetarklass:

Då yrkesskolans införande i Sverige för närvarande är en aktuell fråga, och då yrkesskolans avsikt och ändamål att uppfostra arbetarna till mera samhälls- och arbetsdugliga individer givetvis är av största betydelse ej blott för individen och samhället utan även för varje speciellt yrkesproduktion, måste det ju ligga i varje enskild arbetsgivares intresse att bidra till en för industrien gynnsam lösning av denna fråga.¹³³

Enligt fabrikssystrarna genererade yrkesskolan ett gott, vidareutvecklat arbetsklassbestånd. De gav Tobaksmonopolets styrelse möjlighet att ta del i projektet. Om fabrikssystrarna talade för sitt, för Södergården och för företaget bästa, genljöd motiveringen offentlighetens motiv. I Svensons arkiv finns en broschyr som visar Stockholms stads intentioner med utbildningen:

Kursernas ändamål är att bibringa flickor, som utgått ur Stockholms folkskolor, sådana teoretiska och praktiska kunskaper, som kunna främja deras utbildning till dugliga husmödrar och medborgare [...] Kurserna äro närmast avsedda för flickor, som inneha yrkesanställning (inom husligt eller annat arbetsområde) och som kunna erhålla en eftermiddags ledighet i veckan.¹³⁴

Enligt broschyren var yrkesskolan en kvinnlig angelägenhet – ”flickorna” skulle härigenom lära sig att bli kapabla i såväl hemlivet som samhällslivet. Oberoende riktningar åt klass respektive kön speglar citaten ett samförstånd rörande sambandet mellan yrke och samhälle;

¹³¹ Sundin 1986, s 24, 31-32.

¹³² B9/V80”Redogörelse för mitt arbete som fabrikssyster vid Cigarettfabriken i Stockholm fr.o.m. den 27 april 1916.”

¹³³ B9/V80”Avskrift. Ang. en Sthlms stads yrkesskola förlagd till T.M. Till styrelsen för A.-B. Svenska Tobaksmonopolet.”/15-01-1917. Brevet har digitaliserats av Kvinnsam, ”Kvinnor i arbete. Arbetare” *Kvinnsam* <<http://www2.ub.gu.se/kvinndata/portaler/arbete/arbetare/yrkesskola.pdf>> (hämtad 2022-04-04).

¹³⁴ B9/V47”Stockholms stads yrkesskolor kurser i husligt arbete”/u.å.

yrkesskolan utgjorde brobygget däremellan. Fabrikssystrarnas skrivelse synliggör balansakten mellan sina företagsvårdande och personalvårdande funktioner. Deras retorik var anpassad för att tilltala fabriksstyrelsen genom ekonomisk och produktionsmässig hänsyn – de inbjöd företaget att ta kontroll över yrkesutbildningen. Temat återkommer i resten av brevet. Personalvården blev framförhållen genom klasstillhörigheten – ”arbetarna” behövde uppfostring för användbarhet i arbetet, för att fungera i samhället och för sin egen skull. Ett problem, som att undervisningen var förlagd till eftermiddagen och således under arbetstid, fann fabrikssystrarna lösning på genom att hänvisa till företagets ekonomiska vinningar härav. Även yrkesskolans ursprungliga läroplan undergick fabrikssystrarnas företagsvårdande modifiering, vilket är tydligt i jämförelse med innehållet i den kommunala broschyren:

Huslig ekonomi: matlagning, bakning, konservering, uppköp; rengöringsarbete; födoämneslära, hushållsberäkningar. *Sömnad:* lagning och ändring av klädesplagg; linnen sömnad, enklare klädsömnad. *Modersmål:* läsning av värdefull och intresseväckande modern svensk litteratur; övningar att uppsätta skrivelser, tillhörande det praktiska livet; enkla uppsatser; användning av uppslagsböcker. *Hygien:* det viktigaste av samhällets anordningar för hälsovård; hemmets hygien; något om olycksfall och de sjuka hjälp. *Samhällslära:* kvinnans uppgift inom samhället såsom familjemedlem och yrkesarbeterska; grunddragen av arbetarnas självhjälpsträvanden; socialförsäkring; några huvuddrag av svensk kommunal- och statskunskap.¹³⁵

Fabrikssystrarna föreslog i sin skrivelse till styrelsen att den ursprungliga tidslängden på två år behövde förlängas till tre genom åsikten att den förutom ”allmänbildande” också borde vara ”yrkesbetonad”. I brevet ansåg fabrikssystrarna att tidstillägget – som inte finansierades av Yrkesskolenämnden – gav STM tillfälle att säkra tillgång på duglig arbetskraft. En bilaga till fabrikssystrarnas motivering preciserar betydelsen av denna ”yrkesbetoning”. Enligt deras förslag skulle den statliga läroplanen under det tredje året kompletteras med yrkesekonomi, yrkeshygien samt kurser om tobaksväxten och ”näringsarnas historia med särskild hänsyn till tobaksyrket”.¹³⁶ Att idén fick gehör hos Tobaksmonopolets styrelse är tydligt. Yrkesskolan blev därefter en beständig del av Södergårdens verksamhet. Svensons arbetsredogörelser för åren 1917-1918 visar att läroplanen följde fabrikssystrarnas förslag och att yrkesskolan vid tiden var en treårig utbildning i hem, arbete och samhälle för de unga tobaksarbeterskorna.¹³⁷

¹³⁵ Ett intressant sidospår är att styrelsen bestod av 4 ledamöter: två utsedda av Fredrika Bremerförbundet och Stockholms allmänna kvinnoklubb, en var kursernas föreståndarinna. Ledningen var Stockholms yrkesskolenämnd och folkskoledirektion. Se B9/V47/”Stockholms stads yrkesskolor kurser i husligt arbete”/u.å.

¹³⁶ B9/V80/”Avskrift. Ang. en Sthlms stads yrkesskola förlagd till T.M.”/”Bil.II”, s 4/1917-01-15.

¹³⁷ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

I Svensons arkivsamling finns inom ramen för undersökningens källmaterial däremot inget direkt svar på varför en fortsättningsutbildning för hushållskvalifikationer förlades till den industriella sfären och vilken nytta husmoderskunskaperna gav fabriken. Att Svenson däremot ansåg yrkesskolan betydelsefull blir bekräftat genom dess verksamhetsberättelse för åren 1929-1930. En schemaomläggning förklarades med att 100 unga ”flickor” under sommaren påbörjat anställning och att det var ”viktigt att de som unga skulle beredas tillfälle till kunskap i ett hemarbete”.¹³⁸ I skrivelsen blev den tobaksindustriella yrkesskolan följaktligen sedermera kvinnlig, och tobaksarbeterskans hemlivslärande synnerligen brådskande för fabrikssystemen.

Att föregå med gott exempel

Att verksamheten även var betydelsefull för fabrikssystemens eget arbete är tydligt. Enligt Sven Sundin och Svenson själv valde hon vid yrkesskolans första år ut de ”i arbetet mest vakna och skötsamma” bland arbeterskorna.¹³⁹ När Sundin utelämnar resten av citatet ger fabrikssystemens arbetsberättelse förklaring till syftet. Detta skulle inspirera arbetskamrater att följa de utvaldas goda exempel.¹⁴⁰ I kraft av det gemensamma ledarskapet över Södergården ägde Svenson inflytande i verksamheten. Med urvalet kunde fabrikssystemen reglera sammansättningen av yrkesskolans elever, samtidigt som hennes kontroll spred det rätta varandesättet i fabriken. Men att yrkesskolan även gav fabrikssystemen tillfälle att styra de yngre tobaksarbeterskornas varandesätt utanför fabriken är tydligt. Utanför skoltid besökte eleverna utflyktsmål, vilket enligt Sundin främjade gemenskapen. Han citerar Svensons ord i sin arbetsrapport år 1917:

För att få fram samhörighetskänsla och även i uppfostrande syfte ha försök gjorts att även utanför undervisningen – vanligen på söndagarna – samla flickorna från yrkesskolan, såsom t.ex. genom besök på någon utställning, museum, konsert, genom någon utfärd till landet, genom någon samkvämsafton med lämpligt program och till julen genom gemensam julfest.¹⁴¹

Bortom Sundins förståelse och gemenskapsförevändningen handlade det således om en generell ordningsuppfostran. Samkvämsprogrammet var ”lämpligt” ”, aktiviteterna valda och förlagda till söndagar, deras enda lediga veckodag.¹⁴² Yrkesskolans samvaroplanering gav

¹³⁸ B9/V44”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 2/10 -29-18/12-29 och 5/2-30-12/6-1930”.

¹³⁹ Sundin 1986, s 24.

¹⁴⁰ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1917”.

¹⁴¹ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1917”; Sundin 1986, s 25.

¹⁴² Se B9/V80”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM.”/1927-10-04, där sexdagarsveckans arbetstid framgår.

således fabrikkssystemer möjlighet att kontrollera de unga tobaksarbetarnas fritid. Hans-Erik Olson och Matts Mattson förlägger hemgårdens förvandling till ungdomsgård i samband med 1940-talets debatt över ”ungdomsproblemet”, men citatet visar att idékomplexet om de ungas förfall och förvildning florerade i det fabriksrumsliga sammanhanget 20 år tidigare.¹⁴³ Men enligt fabrikkssystemens rapporter över de första åren uppvisade eleverna stor tacksamhet samt glädje över yrkesskolan, och ett stort intresse för de begränsade platserna.¹⁴⁴ I 1918 års arbetsberättelse utsträcktes tacksamheten även till elevernas mödrar, som med Svensons ord menade att kamratlivet utgjorde ett gott alternativ till skadligare nöjesvägar som annars lockade döttrarna. Åtta elever bevistade samma år ett sommarmöte vid Fogelstads folkhögskola vilket varit glädjande, utvecklande och ”ansvarsväckande” enligt Svenson.¹⁴⁵ Yrkesskolans positiva funktioner var beroende av fabrikkssystemens positioner i yrket och i samhället. De framhävdes även könsligt och klassmässigt legitimerande inför fabriksledningen för att motivera deras finansiering och sitt eget engagemang i verksamheten.

Södergårdens och fabrikkssystemens första tid

Avsnittet synliggör hur Svensons balansakt är alltigenom tydlig under de första åren som fabrikkssystemer. Det förklarar motstridiga slutsatser inom forskningsläget gällande *reform* respektive *kontroll* inom separata forskningsfält, genom att visa hur fabrikkssystemens dubbla omsorger var kärnan i parallelliteten. Yrkesrollen innebar reell reform, ofta utanför fabrikkssystemens egentliga uppgifter, och social kontroll – där gränsen mellan offentliga respektive privata kvinnoliv i bägge fall suddades ut. Genom Svensons arkiv visar avsnittet hur kvinnliga relationer på Tobaksmonopolet även överskred maktbetingade barriärer och konstruktioner av könslig och klassad ordning. Analysen synliggör förtrogenhet, vänskap och omsorg, vilket både trotsar och förenar tolkningslinjerna. Avsnittet visar hur yrket vid tiden inte var förankrat genom Svensons legitimeringar, vilka bestod av klass- och genuspräglade motiveringar riktade uppåt. Forskningen menar att Tobaksmonopolets sociala välfärdsprojekt fick sin karaktär genom fabrikkssystemens personer.¹⁴⁶ Avsnittet bekräftar och utvecklar slutsatsen genom att visa hur även hemgårdsideologin behöver tas i beaktning i förståelsen. Medan betydelsen av Södergården för fabrikkssystemet under tidsperioden är väl synlig, har tobaksarbetarnas upplevelser av studiehemmet lämnat mindre avtryck i arkivsamlingen.

¹⁴³ Mattson 1989, s 57-61; Olsson 1982, s 133-166.

¹⁴⁴ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”; B9/V80”Rapport över verksamheten som fabrikkssystemer vid Cigarettfabriken år 1919”.

¹⁴⁵ B9/V80”Arbetsredogörelse för året 1918”.

¹⁴⁶ Karlsson 2008, s 65.

Konsolidering – fastare former åren 1920-1929

Förändring och kontinuitet under 1920-talet

Enligt en otydligt signerad skrivelse innehade Svenson år 1927 en överordnad position i Tobaksmonopolets sociala välfärdsverksamhet.¹⁴⁷ Även om källan inte specificerar när det inträffade, bekräftar material ur hennes arkivsamling hur utvecklingen är synlig under åren 1920-1929. En stor mängd anslag vittnar om att Svenson då, och framöver, avgav förslag på kostnader och kostnadsfördelning åt de sociala verksamhetsgrenarna till styrelsen. Brevsvar intygar att fabriksledningen beviljade hennes uppslag, ibland med mindre nedskrivningar.¹⁴⁸ Källor visar även att intressekontoret år 1920 och Södergården år 1921 började avge egna årsrapporter till styrelsen.¹⁴⁹ Södergårdens verksamhetsberättelser skrevs av Agda Hedvall och yrkesskolans årsrapporter av Svenson, i vart fall under 1920-talet.¹⁵⁰ Det är tydligt att Södergårdens årsberättelser fortsatte fungera likt Svensons fabriksystemrapporter gjort under tidigare år. Ett belysande exempel är hur Torsdagsklubben användes för Södergårdens syften. Verksamhetsberättelsen för åren 1922-1923 uppgav att medlemsantalet i relation till Södergårdens utrymme var på bristningsgränsen och att klubbens sammanhållning därför var i fara. Studiehemmets litenhet förhindrade såväl nytillförsel av medlemmar och bildandet av nya klubbar.¹⁵¹ Genom att lyfta Södergårdens begränsningar på officiella papper och betona hur gemenskapen var i riskzonen utgjorde utsagan en påtryckning uppåt. Det är även tydligt hur fabriksystemen ännu behövde manövrera sin dubbla yrkesposition mellan personalvård och företagsvård i kommunikationen med fabriksstyrelsen. Balansakten skymtar i ytterligare en skrivelse daterad år 1926, sannolikt från Svenson, rörande STMs välfärdsverksamheter:

Även övriga delar av den sociala verksamheten hava till ändamål att sätta arbeterskorna i stånd att på ett fullgott sätt sköta sitt arbete i fabrikena. De må här poängteras, att fabriksarbetet i och för sig icke medför någon fara för överansträngning. Denna fara uppkommer först, om arbetet i hemmet är av för stor omfattning och otillfredsställande ordnat, då detsamma ju måste utföras före och efter arbetstiden å fabriken.¹⁵²

¹⁴⁷ B9/V79/"P.M. angående Socialverksamhet"/1927-04-21.

¹⁴⁸ Se korrespondensen gällande anslagen för åren 1920-1940 i volymerna B9/V37 samt B9/39.

¹⁴⁹ B9/V80/"Rapport från Cigarettfabrikens i Stockholms intressekontor okt 1920"; B9/V37/"Social Verksamhet för år 1921".

¹⁵⁰ Se yrkesskolans årsrapporter undertecknade av Svenson i B9/V46.

¹⁵¹ B9/V43/"Södergården arbetsåret 1922-1923".

¹⁵² B9/V37/"Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågavarande verksamhetsgrenar i vissa delar."/1927-05-02.

Fabrikssystemens könspräglade motiveringar fortgick följaktligen under 1920-talet. Tobaksarbeterskans svaghet och tilltänkta hemvist var tidlös, som given hemvårdarinna oavsett familjebild och försörjningssituation. Det ofullkomliga hemmet var ännu problematiskt; ett oordnat kvinnligt hemliv påverkade yrkeslivet. Ansvar för överansträngningen flyttades från maskinerna, bort från företaget, till bostaden. I förlängningen var därför den hotande överansträngningen också hennes fel om hemmets oreda spillde över till fabriken – en risk fabrikssystem och det industrisociala arbetet förhindrade.

Södergårdens praktiska kvällskurser med läroplan i kvinnlig domesticering

När Svenson i sina arbetsredogörelser förut endast kortfattat beskrev kategorierna ”sömnad” och ”matlagning”, visar Hedvalls årsrapporter hur Södergårdens praktiska kursprogram sedan utvecklades. Åren 1920-1929 inbegrep det kurser i klädsömnad – av barnkläder, underkläder, dräkter och kappor – samt tillverkning av örngott och lakan, madrassstopning, hattsömnad, täckstickning och broderi. Utöver bedrevs kurser i vävning, handtryck, fläckuttagning, olika strykningstekniker och färgning. Vidare gav Södergården praktisk och teoretisk undervisning i matlagning, bakning, näringslära, diskning, dukning, konservering samt sjukvård. Hemslöjden undervisade i bland annat knyppling och i tillverkning av nationaldräkter. Enstaka uppgifter berättar att träslöjd ibland stod på programmet.¹⁵³ Hedvalls årsberättelser synliggör hur kursinnehållen även fortsatt var centrerade kring traditionellt kvinnliga sysslor och riktade åt tobaksarbeterskorna, vilket fabrikssystrarnas skrivelse till ledningen förtydligar:

Behovet av social verksamhet gör sig särskilt starkt gällande i en industri som tobaksindustrin, där arbetsstyrkan till mer än ¾ består av kvinnor. Av dessa äro omkring 45% gifta. Genom att driften är till stor del mekanisk, varvid i många fall dyrbara maskiner komma till användning, måste S.T.M. av sina arbetare fodra, att de tjänstgöra största möjliga del av den erbjudna arbetstiden, så att maskinerna bli utnyttjade på ett ekonomiskt sätt. Genom de relativt höga arbetslönerna måste S.T.M. vidare fordra en motsvarande hög arbetsintensitet. För en arbeterska med barn och hem att sköta före och efter arbetstiden föreligger det därför en viss fara för överansträngning, om förhållandena i hemmet öro ogynnsamma. Syftet med den sociala

¹⁵³ B9/V37/”Redogörelse för Intressekontorens vid Cigarrfabriken N:o 1 och N:o 3 verksamhet t.o.m. september månad under år 1920”; B9/V37/”Social Verksamhet för år 1921”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1928”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1922-1923”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1923-1924”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1924-1925”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”; B9/V43/”Södergårdens kurser och cirklar”; B9/V43/”Södergården HT 1927”; B9/V43/”Södergården VT 1928”; B9/V43/”Höstterminen 1928”; B9/V43/”Vårterminen 1929”; B9/V46/”Konserveringskursen”/u.å. i mapp märkt ”anteckn. Lista till yskolans kurser. Demonstrationskurser i matlagning. 1927-1028-1929-1932-1934”; B9/V46/”På Södergården undervisar fröken Alli Larsson...”/21-08-1929; B9/V46/”Södergården demonstrationskurs i julbak...”/u.å.

verksamheten bör därför i första hand vara att förebygga sådan överansträngning. Sömnads och matlagningskurserna avse att sätta arbeterskorna i ett hems skötande på ett ekonomiskt sätt.¹⁵⁴

Fabrikssystrarnas balansakt fick stöd i tobaksarbeterskornas kvinnliga svaghet och bristande hemkunskap. Södergården erbjöd tobaksarbeterskorna en gedigen hemlivsutbildning och företaget tjänade på saken. Närvarolistor i Svensons arkiv bekräftar slutsatsen och visar att eleverna i Södergårdens praktiska kurser uteslutande var kvinnor under hela undersökningsperioden.¹⁵⁵ Som anställd vid Tobaksmonopolet positionerade yrkeslivet den offentliga kvinnan i riktning åt hemmet. Överlag är avsaknaden av yrkesbetingade kursämnen på Södergården påfallande i Svensons arkivsamling. En möjlig förklaring finns i Södergårdens program för 1928 vari föreståndarinnan angav motiven för hemslöjdskursen:

Syftet med densamma har varit att ge deltagarna handledning i hur man genom enkla medel och lättarbetade mönster samt med enkla och billiga, men ändå hållbara och slitstarka material kan åstadkomma vackra och praktiska ting till nytta och trevnad i ett hem.¹⁵⁶

Handarbetet var hemlivet till gagn, inte yrkeslivet. Kursens syfte var inte att förbättra arbetet utan bostaden – slöjden bidrog till skapandet av det goda hemmet. När kursens syfte var att lära tobaksarbeterskan slöjdskonsten, bidrog denna till skapandet av en hemskicklig kvinna.

Likväl ger Södergårdens årsrapporter främst inblick i syftena hos fabrikssystrarna och föreståndarinnan gällande kvällskurserna. Det finns mycket få beskrivningar av aktiviteterna i breven från tobaksarbeterskorna vilket gör det svårt att tyda deras motiv. Samtidigt går det ändå att se hur de fann hemlivsutbildningen givande genom spridda källor. Exempelvis uppgav Hedvall i ett brev till fabriksstyrelsen att sömnadskurserna kostade en ”mindre avgift” som tjänade att bekosta ”en del löpande utgifter”.¹⁵⁷ Andra utsagor i Svensons arkiv förtydligar att matlagningskurserna var avgiftsbelagda med en till fem kronor.¹⁵⁸ Ställt i

¹⁵⁴ B9/V80/”Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågakvarande verksamhetsgrenar i vissa delar”.

¹⁵⁵ Se exempelvis B9/V41/Bok märkt ”II Södergården. Kurser och cirklar arbetsåret 1927-28”; B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiekurser hattsömnad & montering. 1923-26”; B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiehem klubbens HT 1922-25”; B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiekurser sömnad I HT 1917-VT 1919”; B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiekurser sömnad II HT 1917-VT 1920”; B9/V42/Bok märkt ”Södergården kurs i strykning HT-27-VT-28”; B9/V42/Bok märkt Södergårdens studiehem hemslöjd VT 1928-HT 1932”; B9/V42/Bok märkt ”Cirklar o kurser III 1928-29”; B9/V42/Bok märkt ”1931-32”; B9/V42/Omärkt bok som uppger ”Arbetsåret 1934-34”; B9/V43/”Vävning”/HT 1930; B9/V43/”Strykning 1930”; B9/V44/”Hattsömnad. Vårterminen 1934” B9/V44/”Vävning – Södergården – höstterminen 1933-vårterminen 1934”; B9/V46/Mapp märkt ”Demonstrationskurser i matlagning. 1927-1028-1929-1932-1934”.

¹⁵⁶ B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1928”.

¹⁵⁷ B9/V43/”Avskrift. Södergården”/1923-10-30.

¹⁵⁸ B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1917”; B9/V80/”Arbetsredogörelse för året 1918”.

relation med att Södergårdens kurser hölls under kvällstid tyder på att tobaksarbeterskorna såg någon sorts betydelse för jaget. Det är osannolikt att de skulle ha betalat för någonting under deras fritid som inte ägde ett personligt värde. Slutsatsen blir bekräftad av Södergårdens dokument. På höstterminen 1927 meddelade föreståndarinnan att en kurs i strykning hade tillkommit och ”följts med ett synnerligen stort intresse”.¹⁵⁹ Drygt ett år senare var tonen mer beklagande vid uppgiften att densamma och en färgningskurs hade utgått på grund av deltagarbrist.¹⁶⁰ Med sin fysiska frånvaro kunde tobaksarbeterskorna så styra studiehemmets läroplan. Men konstliga representationer och deltagande i de domesticerande kurserna behöver ses i relation till personalsammansättningen. När största delen av tobakskåren var kvinnlig är det naturligt att tobaksarbeterskorna var i majoritet. Källor i Svensons arkiv visar hur de manliga tobaksarbetarna också deltog i studiehemmets kvällskurser, dock inte i de praktiska.

Södergårdens teoretiska kvällskurser med samhällsorienterad allmänbildning

Södergårdens verksamhetsberättelser för åren 1920-1929 skildrar även teoretiska kurser. De synliggör att ett stabilt utbud av studiecirkel inrättades under perioden i svenska, matematik, psykologi, engelska, välskrivning, tyska och esperanto. Vid sidan fanns kurser i ”ekonomiska frågor”, nationalekonomi, föreningskunskap och litteraturhistoria under gällande år.¹⁶¹ Närvarolistor visar att majoriteten av deltagarna i studiehemmets teoretiska utbildningar var kvinnor men att även manliga tobaksarbetare deltog.¹⁶² Listorna synliggör även deltagarnas studieintresse. Exempelvis fanns tre kurser i engelska och lika många i esperanto, varav minst en i varje ämne var en fortsättningskurs.¹⁶³ Likt ovan meddelade Agda Hedvall två gånger under 1920-talet att en kurs i svenska utgått på grund av bristande intresse. Vid ett av tillfällena uppgav Hedvall att ännu en välläsningscirkel hade startat i stället då efterfrågan var större än tillgängliga platser.¹⁶⁴ Förhållandet vittnar om ett studieintresse, även om källmaterialet är tunt gällande tobakskårens egna upplevelser. Av det teoretiska kursutbudet att döma knöt ämnena an till motivet Svenson uppgav i sin första fabrikkssystemrapport – i varje

¹⁵⁹ B9/V43/”Södergården HT 1927”.

¹⁶⁰ B9/V43/”Vårterminen 1929”.

¹⁶¹ B9/V37/”Redogörelse för Intressekontorens vid Cigarrfabriken N:o 1 och N:o 3 verksamhet t.o.m. september månad under år 1920”; B9/V37/”Social Verksamhet för år 1921”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1928”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1922-1923”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1923-1924”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1924-1925”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”; B9/V43/”Södergårdens kurser och cirklar. Vårterminen 1926 (Södergården, Stadsgården 18)”; B9/V43/”Södergården HT 1927”; B9/V43/”Södergården VT 1928”; B9/V43/”Höstterminen 1928”; B9/V43/”Vårterminen 1929”. Se även Sundin 1986, s 19-50 som beskriver samma kursutbud.

¹⁶² Se en mängd elevförteckningar i volymerna B9/V41 och B9/V42 för åren 1917-1930 respektive 1921-1935.

¹⁶³ Se exempelvis B9/V45/”Program för februari 1928”; B9/V68-69/”Esperantocirklar 1930”.

¹⁶⁴ B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”; B9/V43/”Vårterminen 1929”.

fall till det som åsyftade personalens utvecklingsbehov mot goda medborgare. För återigen är yrkesbetingade kurser märkbart frånvarande. I undersökningens källunderlag finns endast få utsagor som förtydligar innehållet. De klargör att de rörde vad kursbeteckningen antyder.¹⁶⁵ Förhållandet reflekterar tanken att arbetspersonalens samhällsbildning gagnade företaget. Kopplingen mellan yrkesliv och samhällsliv är tydlig.

Det är för tiden 1920-1929 som tecken på ett samarbete mellan Södergården och Arbetarnas Bildningsförbund, ABF, syns i Svensons arkivsamling. I jämförelse med senare år är uppgifterna få vilket gör det svårt att reda ut när och hur samarbetet etablerades. Ur arkivet framgår dock att samröret började relativt tidigt, och syns i undersökningens källmaterial första gången år 1923. Intressekontorets årsberättelse uppgav att det på Södergården då ”bildades å fabriken under A.B.F:s medverkan en studiecirkel med egen styrelse”. Samma källa förtydligar att kursen var litteraturhistoria.¹⁶⁶ En uppgift om ABF finns i årsberättelsen för 1925-1926, som beskrev hur studiecirkel bedrevs av organisationen på Södergården.¹⁶⁷ Terminsrapporten uppgav att Tobaksindustriarbetareförbundet anordnade en studiecirkel i ”socialismens historia” för STMs anställda år 1928.¹⁶⁸ Även om det är oklart hur samarbetet först fungerade, framgår ur arkivet hur ABF bedrev studiecirkel på Södergården under 1920-talet, vid sidan av en majoritet av kurser som anordnades av fabrikssystem.

När arbetarklassens fritid och det kvinnliga hemlivet även var en statlig angelägenhet

Vid sidan av fabrikssystemens engagemang och fabriksstyrelsens investeringar i arbetarklassens utbildning, visar Svensons arkivsamling att även staten hade ett intresse i saken. Här finns ett frågeformulär som sannolikt är daterat fem år efter införandet av åttatimmarsdagen. Utöver frågor beträffande kursernas utbud och organisation, efterfrågades här information om hur arbetarna tillbringade sin lediga tid och om ungdomen hade ”förvildats” med anledning av kortare arbetsdagar. Två frågor förhörde sig om det kvinnliga hemlivet. De undersökte huruvida arbetstidsregleringen hade minskat bördan av husmodersuppgifterna och ifall STM sett att ”intresset för sömnads- och matlagningskurser ökats efter 8-timmarsdagens införande?”.¹⁶⁹ Det osignerade brevsvaret var lugnande. Tvärtom verkade den utökade fritiden gottgörande för arbetaren och ungdomen hade snarare blivit bildad än otyglad. Särskilt nyttig hade reformen varit för kvinnorna då den nyvunna ledigheten möjliggjorde mer tid för

¹⁶⁵ B9/V43/”Södergården 2 lekt. Varannan onsdag”; B9/V43/”Södergården, vårterminen 1922: svenska”.

¹⁶⁶ B9/V48/”Redogörelse för Verksamheten vid Norra Tobaksfabriken i Stockholm Intressekontor år 1923.”.

¹⁶⁷ B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”.

¹⁶⁸ B9/V43/”Södergården VT 1928”.

¹⁶⁹ B9/V79/”Frågeformulär”/u.å. Enligt en kopia är Svensons svar daterat 1924 vilket gör antagandet troligt.

hushållsskötseln.¹⁷⁰ Genom formuläret förhörde sig staten om effekterna av den förkortade arbetsdagen och dess påverkan på samhällslivet. Det gällde ungdomens beteendemönster i offentligheten och arbetarens personliga rekreation. När frågorna uttryckligen berörde arbeterskorna kopplades samhällslivet i stället samman med hemlivet. Frågeformuläret är en ensam kvarleva i Svensons arkiv som vittnar om uttrycken av statens engagemang – vidare forskning om större innebörder i frågan är ett intresseväckande ämne för framtida studier.

Arbetsförmedling av husligt arbete för avskedade tobaksarbeterskor

Fler tecken på sammanlänkning mellan kvinnligt yrkesliv, samhällsliv och hemliv syns i Svensons arkivsamling där det framgår att Södergårdens sömnadskurser även hade hjälpgörande betydelse för avskedade tobaksarbeterskor. Enligt Tobias Karlsson genomförde Tobaksmonopolet stora personalnedskärningar under 1920-talet och att det främst var unga respektive äldre tobaksarbeterskor som blev berörda.¹⁷¹ Dokument ur undersökningens källmaterial bekräftar Karlssons slutsatser. De förtydligar även att företaget i viss mån sökte kompensera för utfallet genom förtidspensioner, folkhögskolestipendier och särskilda sömnadskurser på Södergården. Källunderlaget visar att det i flera fall, om inte alla, var på grund av Svenson som arrangemangen kom till stånd.¹⁷² Korrespondens visar att hon utövade påtryckningar uppåt gällande saken. I direkt kontakt med Direktör Wallenberg eller med representanter vid STMs huvudkontor framställde Svenson upprepade gånger brådskan och vikten av att ”bereda dem övergång till annat arbetsområde”.¹⁷³ Svaren intygar att Svenson fick gehör. Ledningen beviljade stipendierna och kursplatserna enligt hennes förslag.¹⁷⁴ Fabrikssystemens auktoritet markerar hur yrkesrollen vid tiden hade ett relativt stort inflytande och att hon hade utrymme att använda detta i sitt arbete. Men åtgärderna speglar även förutsättningarna för kvinnlig försörjning vid tiden. Svenson och Ester Låftman uppgav i ett

¹⁷⁰ B9/V79”1. Kurser i sömnad, matlagning...”/1924-01-16.

¹⁷¹ Karlsson 2008, s 108, 110, 166-167.

¹⁷² B9/V43”Avskrift. Södergården”/1923; B9/V43”Södergården HT 1927”; B9/V47”Sömnadskurs för avskedade aug. 1926”; B9/V47”Under maj, juni och juli månader pågingo sömnadskurser för permitterade från Sv. Tobaksmonopolet.”/u.å.; B9/V47”Arbetslöshetskurser 1926”; B9/V47”Avskedade under 1927”; B9/V47”Inlagsstriperskor avskedade den 30 dec. 1927”; B9/V47”Avskedade arbetare”/1923-10-06; B9/V80”Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågavarande verksamhetsgrenar i vissa delar”. Jämför med Karlsson, 2008, s 66-67 som lyfter inrättningarna men som inte diskuterar Svensons roll i sammanhanget.

¹⁷³ B9/V47”Kapten Wallenberg! Då min semester ej utgår för påsk...”/1927-04-04; B9/V47”Herr Ingeniör P.O.Holsti, Huvudkontoret, Stockholm. Med anledning av styrelsens beslut...”/1927-06-15; B9/V47”Kapten Oscar Wallenberg”. Med anledning av avskedanden...”/1927-10-17; B9/V47”Herr Kapten Oskar Wallenberg. Undertecknade få härmed anhålla...”/1928-03-21.

¹⁷⁴ B9/V47”Fröken Hertha Svenson, Intressekontoret Stockholm. I anledning av Eder skrivelse...”/1927-10-21; B9/V47”Fröken Hertha Svenson, Intressekontoret, Stockholm. I anledning av Eder till Ingeniör Holsti ställda skrivelse... /1927-06-18.

brev till Centralförbundet för socialt arbete år 1923 att utsikten för anställning inom tobaksindustrin var liten, speciellt för ”ungdomen”.¹⁷⁵ År 1927 bevistade 16 tobaksarbeterskor sömnadskursen medan åtta for till folkhögskolor. En lista över avskedade tobaksarbeterskor visar att kurser i barnavård, kappsömnad, ”damfrisering”, ”kokerska” och modist ytterligare hade bevistats av en kvinnlig elev vardera.¹⁷⁶ Nästan 20 år senare, år 1941, var förhållandet detsamma. Då föreslog Svenson omskolningskurser med ämnen som ”hemskötsel” och ”garderobsvård” vilka beviljades av fabriksledningen.¹⁷⁷ I sammanhanget verkade företaget genom Svensons engagemang så vid sidan av ett statligt understöd, likt en domesticerande arbetsförmedling. Sömnadskurserna gav tobaksarbeterskan ökade möjligheter till försörjning av sig själv och de sina – villkorat att hon sydde sig in i ett annat, kvinnoförbundet yrkesliv.

Södergårdens fortsättningsskola för husligt arbete utan tobaksindustriell yrkesanknytning
Hemlivskopplingen är lika tydlig beträffande yrkesskolan som i början på 1920-talet hade övertagits av Södergården. I samband försvinner fabriksstyrarnas förut starka betoning på behovet av företagskurser i undersökningens källunderlag, som inte ger direkt svar på varför. Olika dokument ger ledtrådar. Årsberättelser för Södergården och yrkesskolan som återfunnits i arkivet redovisar inte utbildningslängden. Likväl noterar de som daterar 1930 och 1932-1935 elevernas utbildningsprogression, med avklarade terminer från andra till sjätte. Uppgifter om yrkesorienterade kurser är också frånvarande i materialet. Däremot uppger dokument kurser i linje med kommunens läroplan.¹⁷⁸ I redogörelserna över löner för åren 1920-1940 är endast lärarinnor i matlagning och sömnad redovisade.¹⁷⁹ Södergårdens programblad visar att föreläsare undervisade i samhällsinriktade ämnen, och terminsrapporter uppger att eleverna hade undervisats i ”teori”. Årsrapporten 1929 förklarar att eleverna i samband hade studerat sjukvård, litteraturhistoria, psykologi och kulturhistoria.¹⁸⁰ Det är därför sannolikt att yrkesriktade kurser, förut viktiga för fabriksstyrarna, inte längre hade samma betydelse.

¹⁷⁵ B9/V85/”Till Centralförbundet för socialt arbete”/1923-11-15.

¹⁷⁶ B9/V47/”Lista över avskedade 14 april 1927”.

¹⁷⁷ B9/V47/”Förslag till omskolningskurser för förtidspensionerade inom STM våren 1941”.

¹⁷⁸ Gäller åren 1922-1930, 1932 och 1936-1940 där luckorna beror på att jag inte kunnat hitta årsredovisningarna i arkivet. Se B9/V42/”Yrkesskolan. Vårterminen 1928”; B9/V43/”Redogörelse för studiehjemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1936-vårterminen 1937”; B9/V43/”Redogörelse för studiehjemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1938-vårterminen 1939”; B9/V43/”Redogörelse för studiehjemmet Södergårdens verksamhet vårterminen 1940”; B9/V44/”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 2/10 - 29-18/12-29 och 5/2-30-12/6 1930”; B9/V44/”Yrkesskolan 1925 - 1926”; B9/V44/”Yrkesskolan 1926 - 1927”; B9/V44/”Yrkesskolan 1924 - 1925”; B9/V44/”Yrkesskolan 1923 - 1924; B9/V46/”Yrkesskolan”/u.å. i mapp märkt ”Yrkesskolan. Deltagare: 1921-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41”.

¹⁷⁹ Se yrkesskolans årsrapporter i B9/V44 samt B9/V42 som redogör för verksamhetens olika kostnader.

¹⁸⁰ B9/V44/”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 26/9-13/12 -28 och 30/1-13/16 - 29.”

Däremot har en allt större betydelse av hemlivet satt avtryck i arkivsamlingen. Källor som berör yrkesskolan åren 1920-1929 ger en likstämning bild av den unga tobaksarbeterskans utbildning i husligt arbete. De visar hur eleverna fortsatt gavs ett brett, men kvinnotematiskt snävt, kursutbud. Åren 1924-1925 stod enklare matlagning, uppläggning, god inköps ekonomi, bakning och dukning på schemat. I sömnadskursen var det obligatoriskt att sy lakan, örngott och babykläder.¹⁸¹ År 1926 tillkom täckesstockning samt linnen sömnad och på våren syddes bomullsklänningar.¹⁸² Året därefter demonstrerades tårtgarnering och smöruppläggning.¹⁸³ Från 1920-talet och framåt höll yrkesskolans elever bjudningar för föräldrar och supéer för fabriken verkställare där de serverade vad de lagat och därmed visade vad de lärt sig.¹⁸⁴ Förutom offentliga granskningar i fabriksrummet visar yrkesskolans dokument att eleverna fick skriftliga bedömningar på sina prestationer. I arkivet finns två tomma intygsmallar med plats för elevomdömen.¹⁸⁵ I samma volym finns en handskriven lista där 17 kvinnonamn erhållit varierande betyg. Enligt listan hade 16 av kvinnorna bedömts med ”mkt. stort intresse, god färd., god ordn.”, medan en kvinna hade visat ”mkt. stort intresse, god färd., mkt. god ordn.”.¹⁸⁶ Ett annat dokument intygar att kvinnor hade visat ”uthållighet och intresse”, ”stor händighet, stort intresse” och ”händighet och intresse” eller kort och gott ”intresse”.¹⁸⁷ Det finns även en deltagarlista från vårterminen 1921 med betyg på skalan ”M.G, G, Underkänd” och ”Ab, B+, BA, A”.¹⁸⁸ En deltagarlista för matlagningskursen har blyertsanteckningar vid namnen med kroppsliga omdömen såsom ”mörk, smalt ansikte”, ”mörk bruna ögon”, ”lång, stadig, mörk”, ”liten”, ”cendré”, ”glasögon”.¹⁸⁹ Det framgår inte vem som skrev kommentarerna. Bortom fysiska anmärkningar blev yrkesskolans elever främst betygsatta efter sitt intresse och sina färdigheter i husligt arbete. De bedömdes även efter sin generella ordningsamhet och uthållighet i både sömnadskonst och inlärningsförmåga.

Yrkesskolans årsberättelser visar att föredragen under 1920-talet, till skillnad mot de praktiska kurserna, hölls under kvällstid på Södergården och välkomnade forna elever och

¹⁸¹ B9/V44/”Yrkesskolan 1924 – 1925”.

¹⁸² B9/V44/”Yrkesskolan 1925 – 1926”.

¹⁸³ B9/V42/”Yrkesskolan’ anordnar kurser i matlagning.../Höstterminen 1927.

¹⁸⁴ B9/V43/”Redogörelse för studiehjuset Södergårdens i Stockholm verksamhet under arbetsåret hösten (sept.-dec. 1937) och vårterminen (jan.-juli.1938)”; B9/V43/”Redogörelse för studiehjuset Södergårdens verksamhet höstterminen 1936-vårterminen 1937”; B9/V44/”Yrkesskolan 1923 – 1924”; B9/V44/”Yrkesskolan 1924 – 1925”; B9/V44/”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 2/10 -29-18/12-29 och 5/2-30-12/6 1930”.

¹⁸⁵ B9/V44/”Härmed intygas, att ... ”/1919; B9/V44/”Härmed intygas att .../1932-1933.

¹⁸⁶ B9/V44/Handskriven lapp utan titel i mapp märkt ”Yrkesskolan. Betygsformulär”/u.å.

¹⁸⁷ B9/V46/Lista med kvinnonamn utan titel och årtal i mapp märkt ”Yrkesskolans inventarieförteckning”/u.å.

¹⁸⁸ B9/V42/Lista med betyg utan titel i Mapp märkt ”Yrkesskolan”/Vårterminen 1921.

¹⁸⁹ B9/V42/Odaterat häfte med deltagarlistor för matlagningskursen i mapp märkt ”Yrkesskolan”/u.å.

övrig fabrikspersonal. Södergården utlyste år 1928 föredragsämnena barnpsykologi, litteraturhistoria, skyddslagstiftning, psykologi, litteraturhistoria, sjukvård, socialdemokratins svenska historia och ”olika kvinnoyrken”. Föreläsarna var utomstående och de flesta ämnena återkommande.¹⁹⁰ Årsredovisningen för 1926-1927 fördjupar rubriken ”litteraturhistoria”. Enligt dokumentet var ämnena då ”modern svensk lyrik”, ”Erik Gustaf Geijer”, ”Leo Tolstoj” och ”liberalismens historia”.¹⁹¹ Åren 1924-1925 gavs föreläsningar i deklamation, historia och ”enklare uppsatsövningar”. Samma år gav Emilia Fogelklou föredraget ”olika arbetsvägar för kvinnor” i sitt hem på Jakobsberg.¹⁹² Året 1926-1927 uppgav yrkesskolans årsberättelse att ”föreläsningarna i psykologi ha varit gemensamma för yrkesskolan och Södergårdens studiecirkel”. Dessa hade bevistats av cirka 60 åhörare vars intresse hade tyckts ”synnerligen stort”.¹⁹³ Senareläggandet och gemensamheten belyser hur samhällsbildningen även fortsatt gällde tobakskårens allmännytta. Det teoretiska samhällslivet förlades på Södergården. Svensons tidiga utfästelse om arbetsklassens utbildningsbehov var av beständig betydelse vid studiehemmet. Yrkeslivet fortsatte ge kvinnlig utbildning i det goda medborgarskapet.

Likväl finns det inga uppgifter i arkivsamlingen som antyder att närvaro upptogs vid föredragen. Däremot finansierade Tobaksmonopolet de unga tobaksarbetarskornas praktiska hemlivsutbildning på eftermiddagarna genom att eleverna då bibehöll sin lön.¹⁹⁴ Närvaro vid kvällsföredrag var således troligen frivilligt, då de bedrevs under fritiden. Att fabriksystemen likväl ansåg detta främjande, belyser en minnesberättelse i Svensons högtidsskrift där en tobaksarbeterska år 1936 beskrev sina erfarenheter av yrkesskolan:

Ibland sade Herta: Gå med i kväll flickor, det är ett så bra föredrag som jag vill att ni skall höra, gör det är ni snälla. Ja, vi funderade ett tag, klockan var ju redan mycket, men vi viste hur glad Herta var om vi gick med, och så blev det så. Jag minns ett föredrag i seminariet om armenierna, då hade Herta fått med oss hela skocken. Några av oss hade bakat, så brödpåsarna var med förstås. Men den ena bullen efter den andra delades upp och försvann, icke av hunger, nej, tillgiv oss Herta, för att hålla oss vakna, vi hade ju varit i farten sedan tidigt på morgonen, klockan gick på 11, föredraget var på danska, och vi höll på att somna, men tack vare bullarna åhörde vi föredraget och har ännu minnen därav. En annan gång var det någon som ej kunde gå med för klänningen var så dålig. Då sade Herta den klänningen jag har köptes som kläde för många år sedan, nu är den smutsig men jag går ändå. Kunde vi göra annat än falla till föga inför Hertas anspråkslöshet.¹⁹⁵

¹⁹⁰ B9/V46/”Yrkesskolan. Vårterminen 1928”.

¹⁹¹ B9/V44/”Yrkesskolan 1926 – 1927”.

¹⁹² B9/V44/”Yrkesskolan 1924 – 1925”.

¹⁹³ Se exempelvis B9/V44/”Yrkesskolan 1926 – 1927” som exemplifierar vad övriga årsredovisningar uppger.

¹⁹⁴ B9/V39/”Ang. social verksamhet; utbildningskurser”/1939-09-27.

¹⁹⁵ B9/V110/Inbunden bok märkt ”Till Herta Svenson 21 april 1936”/”Minnen och glimtar från yrkesskolan”.

Minnet synliggör fabriken skilda livsförutsättningar mellan arbeterska och fabrikkssystem. Det reflekterar tillfället när kvinnoklasser möttes; klassbetingade konflikter mellan olika vardagar. Svenson undgick förståelse för elevernas långa arbetsdag – klänningens skick fick inte stå till hinder för uppfostringen. Hon visade inte medvetenhet inför det klassmarkerande faktumet att alla inte kunde gå i sociala rum med trasiga kläder. Men enligt tobaksarbeterskan gick de ändå, och det för Svensons skull. Minnet vittnar om inomkvinliga hierarkier – de kunde inte säga nej. Det belyser även en mellan- eller inomkvinlig tillgivenhet, en gest av välvilja baserad på vänskap som gick över fabriken yrkesgränser och genom sociala skiktningar.

Samkväm och klubbar på 1920-talet – införlivade hemgårdsideal och agensdrivet umgänge
Svensons arkivsamling ger inblick i klubbmedlemmarnas syften genom tobaksarbeterskornas egenskrivna minnesberättelser. De visar Södergårdens betydelse för tobakskåren. En skildrar hur det kvinnliga folkdansgillet bildades år 1925 eftersom de ”kände ett behov av att även utanför arbetet samlas till kamratskap och tankeutbyte”.¹⁹⁶ En av Torsdagsklubbens ursprungsmedlemmar beskrev hur det vid deras träffar inte fanns politisk agenda, protokoll eller skriftliga regler. Snarare var det viljan att som ung undkomma hänsynstagande i hemmet och allt för tidiga kvällar som låg till grund för klubbens etablering. Återblicken berättade om ”små, ofta dåliga bostäder” och att Södergården med sina ljusa rum och hemtrevnad ”blev ett komplement till hemmet”.¹⁹⁷ Minnet vittnar om trångboddhet, tidlösa familjekonflikter och hur medlemmarna hittade hem på Södergården. Fabrikssystemens strävan efter Södergårdensom-hemsubstitut rönkte verklig framgång, i varje fall enligt tobaksarbeterskans hågkomst. I arkivsamlingen finns rester av två nedtecknade program för klubbens aktiviteter daterade år 1924. Programmen ger insikt i deras kvällar. Härur framgår hur klubben själv planerade terminen, diskuterade egenvalda ämnen, hade föredrag tillsammans med psykologikirkeln, satte upp teaterföreställningar och anordnade försäljningar av sina handarbeten där inkomsten finansierade utflykter eller skänktes till välgörenhet.¹⁹⁸ Schemat verkar dock ha varit en udda företeelse. När tobaksarbeterskan år 1936 mindes tillbaka på tiden framhöll hon att de flesta torsdagskvällarna i stället bestod av ”prat, skratt, sång, handarbete och högläsning”.¹⁹⁹ Återblicken belyser att Torsdagsklubben över tid tycks förlorat sina funktioner. När klubben

¹⁹⁶ B9/V45/”Vid Tobaksmonopolets fabrik bildades på hösten 1925...”/september 1937.

¹⁹⁷ B9/V90/”Utdrag ur en festskrift 1936”/”Torsdagsklubben”.

¹⁹⁸ B9/V42/”Program för Torsdagsklubben fredagar kl 7:30” i omärkt bok/u.å.; B9/V43/”Klubbar. Torsd. Klubben 1924 Hösten”.

¹⁹⁹ B9/V90/”Utdrag ur en festskrift 1936”/”Torsdagsklubben”.

lades ned år 1927 var det på grund av att medlemmarnas intressen riktades åt andra aktiviteter på Södergården, eller i några fall åt politiskt engagemang utanför tobaksfabrikens väggar.²⁰⁰

Att vänskapen mellan yrkesskolans elever var ett mål för Södergården och därigenom för fabriksystrarnas arbete går att se genom Svensons arkivsamling. Under 1920-talet samlades yrkesskolan varje termin till avslutningsfester på Södergården vilka inbegrep de som fullgjort utbildningen. Årsberättelsen för 1924-25 återgav en aftonfest riktad mot nyanställda ”yngre kamrater”. Dokumentet synliggör hur det förutom samvaron också förelåg ett bakomliggande motiv. Syftet med festen hade varit att introducera dem till yrkesskolans ”arbetsätt och mål”.²⁰¹ Festen ombesörjde sålunda vänskapsmöjligheter för tobaksarbeterskorna, men fungerade samtidigt som en rekryteringskampanj för Södergården. Men att de unga tobaksarbeterskornas yrkesskola väckte ett fortsatt studieintresse eller tillgodosåg en innevarande kunskapslängtan är också synligt. Exempelvis uppgav yrkesskolans årsberättelse för 1922-1923 att elever själva hade bildat klubbar – Torsdagsklubben år 1917 och ”yngre klubben” år 1922 – som bestod av forna och nya elever.²⁰² Under arbetsåret 1925-1926 hade elever efter yrkesskolans avslut bildat en studiecirkel som åhörde föreläsningar på Södergården.²⁰³ När utbildningen tog slut fanns vänskapen så kvar, och fortsatte på studiehemmet under självorganiserade former.

Södergårdens diskussionsklubb, bildad år 1924, är ytterligare ett belysande exempel för studiehemmets betydelser. I ett protokoll uppgav sekreteraren att klubben etablerades efter egna initiativ av deltagare i en av Södergårdens studiecirkel. Medlemmarna utsåg styrelse, satte dagordning och föreläsningssämen vartill de bjöd in föreläsare och hade efterföljande diskussion.²⁰⁴ Bevarade medlemsförteckningar visar att Södergårdens föreståndarinna Agda Hedvall och Herta Svenson bevistade mötena och att deltagandet var kostnadsbelagt. I jämförelse med andra aktiviteter vid studiehemmet, som antingen riktade sig åt kvinnor eller män, var diskussionsklubbens sammansättning blandad.²⁰⁵ Förhållandet reflekterar Svensons tidiga motiv; en införlivad, klassöverskridande hemgårdstanke, här initierad av tobakskåren.

Protokollen belyser Södergårdens dubbla egenskaper som hemgård och studiehem och hur dess betydelse varierade mellan olika yrkesliv på fabriken. Ett förklarar upplägget för diskussionsklubben. År 1924 uppgav den vikarierande sekreteraren att det utöver diskussion

²⁰⁰ B9/V37/”Södergården. Höstterminen 1927”; B9/V90/”Utdrag ur en festskrift 1936”/”Torsdagsklubben”.

²⁰¹ B9/V44/”Yrkesskolan, 1924 – 1925”.

²⁰² B9/V43/”Södergården arbetsåret 1922-1923”.

²⁰³ B9/V44/”Yrkesskolan 1925 – 1926”.

²⁰⁴ B9/V42/”Protokoll hållet vid sammankomst för [oläsligt] Diskussionsklubb å Södergården D. 4/3-24”.

²⁰⁵ B9/V41/Bok märkt ”II. Södergården. Kurser och cirkel arbetsåret 1927-28” (9 män och 25 kvinnor); B9/V41/Bok märkt ”Södergårdens studiecirkel diskussionsklubb HT 1927-VT 1933”.

och föredrag även ”förekom kaffe-drickning och kvällen var givande och trevlig” men förklarade oredan i protokollet med att den riktiga ”sekreteraren rymt fältet”.²⁰⁶ Södergårdens verksamhetsrapporter ger en tydligare uppfattning om vilka ämnen klubben fann intressanta. År 1924 var de ”hur bildas våra åsikter?” och ”hur utjämna klasskillnader?”. Det sistnämnda hade av protokollsanteckningarna att döma en tydligt socialistisk prägel. En omärkt bok specificerar ytterligare ämnen vid tiden. Den gör gällande att klubben diskuterade ”kvinnorna och fackföreningarna”, ”konsten att diskutera” samt ”böra fackföreningarna vara politiska eller ej?”.²⁰⁷ Vid ett tillfälle blev det planerade föredraget ”värnpliktsvägran som fredsfaktor” ersatt med artiklar av Elin Wägner som handlade om Gandhi och ”det passiva motståndet”.²⁰⁸ I protokollet från 1927 meddelade sekreteraren att klubben enats ”om något ämne berörande skiljedom och arbetsfred”. Det blev föreslaget att ”upptaga frågan om lösdrivarelagen”.²⁰⁹ Några av Södergårdens årsberättelser och programblad upplyser om andra ämnen över spridda år. Åren 1925-1926 höll Natanael Beskow ett föredrag med ämnet ”kan vi tro på en personlig Gud?”.²¹⁰ Två år senare gav Beskow en föreläsning med titeln ”varför har ordet religiös i vissa kretsar en dålig klang?”.²¹¹ På vårterminen år 1929 diskuterades ”veckotidningarnas syndaflo”, ”är klasskampen berättigad?” och ”kvinnlig polis”.²¹² Enligt Södergårdens programblad för spridda månader för 1927-1929 var ämnena ”bör klasskampen skärpas?”, ”några funderingar med anledning av hemmets vecka” och ”arbetarklassens kulturinsats och dess förutsättning som kulturbärande samhällsklass”.²¹³ Klubbens egenvalda ämnen följde samhällsinformerande linjer med tonvikt åt politiska frågor och politiskt engagemang. Natanael Beskows religiöst präglade föreläsningar utgjorde en udda fågel. Senare höll han en studiecirkel i ”kristendomen och samhällslivet” på Södergården.²¹⁴ Forskningsläget menar att den svenska hemgårdsrörelsen hade en starkt religiös karaktär. Beskows närvaro på studiehemmet knyter an till frågan om uttrycken av rörelsens kristna fundament på Tobaksmonopolets egen hemgård.

²⁰⁶ B9/V42/”Protokoll hållet vid sammankomst för [oläsligt] Diskussionsklubb å Södergården D. 4/3-24”.

²⁰⁷ B9/V42/”Diskussionsklubben” i omärkt svart bok/u.å. men andra dateringar i boken uppger åren 1924-1926.

²⁰⁸ B9/V41/”Protokoll fört vid sammanträde vid diskussionsklubbens sammanträde i Södergården den 18 mars 1924”; B9/V41/”Protokoll fört vid sammanträde vid diskussionsklubbens sammanträde i Södergården den 8/4 1924”.

²⁰⁹ B9/V41/”Protokoll fört vid sammanträde vid diskussionsklubbens sammanträde i Södergården den 28 januari 1927”.

²¹⁰ B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”.

²¹¹ B9/V43/”Program för mars 1928.

²¹² B9/V43/”Vårterminen 1929”.

²¹³ B9/V43/”Program för november 1927”; B9/V43/”Program för april 1928”; B9/V43/”Program för november 1928”; B9/V43/”Program för mars 1928”; B9/V43/”Program för mars 1929”.

²¹⁴ B9/V43/”Södergården VT 1934”.

Södergårdens religionsfria program – fabrikkssystemens konfliktdämpande strategi?

Vid jämförelse av forskningslägets slutsats om den svenska hemgårdsrörelsens religiösa inramning visar materialet i Herta Svensons arkivsamling en annan sida. Här är religionen sällan förekommande i officiella sammanhang undantaget Beskows och kyrkoherde Lyttkens närvaro vid yrkesskolans samkväm under senare år, där den senare växlade sina föreläsningar mellan allmänbildande och religiösa teman.²¹⁵ Tidigare forskning påvisar Svensons djupa religiositet och engagemang i kristna organisationer vid sidan av arbetet som fabrikkssystem, vilket ibland reflekteras i hennes personliga korrespondens. I Svensons arkivsamling finns en stor mängd material som berör hemgårdsrörelsen – skrifter, böcker, brev, häften och mötesanteckningar.²¹⁶ Bland dessa finns en bok av Beskow vari han diskuterar hemgårdarnas ”olika inställning till religionen.” Ur denna framgår att det fanns en religiös skala bland hemgårdarna. Enligt Beskow hade vissa mer religiös karaktär än andra men att religionen ändå var hemgårdarnas ”drivkrafter”.²¹⁷ Ur en avskrift av ett tal hållet av Beskow år 1934 framträder en trolig förklaring till förhållandet, här förtydligat av honom själv:

[...] Men det kan också hända att settlementet har en kristen prägel, utan att detta har tagit sig i ögonen fallande uttryck i vissa former i arbetet. Det kan vara så, att det är kristendomen, evangeliet, eller hur man vill uttrycka det, som är den inre inspirationen, men man låter detta synas mycket litet i de yttre formerna. Ett sådant settlement drar ju lättare till sig människor som icke skulle ha kommit, om det haft en mera bestämt religiös prägel över arbetsformerna.²¹⁸

Beskow specificerade inte om det gällde Södergården men det är möjligt att Svenson använde denna konfliktdämpande strategi i sitt arbete som fabrikkssystem. Hans-Erik Olsson menar att relationen mellan företrädare för hemgårdsrörelsen respektive arbetarklassen utmärktes av motsättningar och förklarar delvis detta med hänvisning till religiösa aspekter.²¹⁹ Då Svenson stod i personlig förbindelse med Beskow och andra inom hemgårdsrörelsen är det sannolikt att hon var medveten om risken av sådana konfliktyttringar i sitt yrkesliv. Att Beskow bjöds in till diskussionsklubben av medlemmarna själva antyder att religion hade betydelse för tobakskåren – men huruvida det var i formen av fromhet eller något annat är tills vidare okänt.

²¹⁵ Se sidan 75 nedan i undersökningen.

²¹⁶ Se exempelvis volymerna B9/V85, B9/V87 och B9/V113.

²¹⁷ B9/V85/Häfte med titeln ”Hemgårdarnas samhällstjänst” av Natanael Beskow/u.å.

²¹⁸ B9/V85/”Settlementstanken med hänsyn till medarbetarna. Av teol. Dr Natanael Beskow (föredrag vid II. Nordiska settlementmötet å Fredriksberg ---- Danmark 18-22 maj 1934”.

²¹⁹ Författaren lyfter även politiska motsättningar. Se Olsson 1982, s 20-26, 185-196, 204-219.

Hemgårdslig samvaro på Södergården

Undersökningens källmaterial vittnar om hur Södergården anordnade fler fester, samkväm och ”aftnar” under åren 1920-1929 än tidigare. Vid sidan av Södergårdens årsberättelser ger studiehemmets programblad tillfälle för insyn till samvaroformerna. Gällande 1920-talet har endast program för åren 1928-1929 blivit bevarade i Herta Svensons arkivsamling. De visar hur studiecirkelarna samt fabriksavdelningarna hade avslutningsfester och vecko- eller månadsvisa samkväm. De utlyste även större fester vid jul och lucia samt som enligt andra källor var stora och välbesökta tillställningar i fabrikslokalerna.²²⁰ Det är tydligt hur även hemgårdslika gränsöverskridande samkväm ökade under 1920-talet genom att Södergården anordnade gemensamma tillställningar för olika grupper och studiecirkel.²²¹ Enligt Hedvall förverkligade sådana samkväm studiehemmets hemgårdsegenskaper sett till samvaro och gemenskap.²²² Samma sammanbindande funktioner hade till synes även Södergårdens olika ”aftnar”. För arbetsåret 1923-1924 introducerade verksamhetsberättelsen ”hemaftnar”, enligt källan ”arbetsaftnar med samspråk och högläsning” vilka bevistades av omkring 20 kvinnor under hela tidsperioden varav flera var ”husmödrar”.²²³ Undersökningens källunderlag bekräftar inte vilka kvinnorna var. Antingen åsyftade benämningen gifta tobaksarbeterskor med barn eller make, eller makar till tobaksarbetare vid fabriken. Då många aktiviteter inbegrep anhöriga är bägge möjliga förklaringar. Under samma tid tillkom ”föräldraaftnar” som kombinerade föräldramöten med föredrag och diskussioner. De står på programmet år 1928 och sedan år 1935-1936 enligt bevarade källor. Det är möjligt att de pågick däremellan men luckorna gör att det inte går att bekräfta. Enligt Södergårdens verksamhetsberättelse anordnades de år 1928 på söndagar, kostnadsfritt och gemensamt med barnomsorgen där lärarinnan ”talade om förhållandet mellan skolan och hemmet”.²²⁴ Det är tydligt att fabrikssystemen ansåg att sådana ”aftnar” utöver hemgårdsidealet hade betydelse för yrkeslivet. Sambandet syns i motiveringen för ”fabriksaftnarna” i studiehemmets årsberättelse för 1923:

För att så många som möjligt inom fabriken skola få kännedom om de möjligheter, som Södergården vill bereda till glad samvaro och förvärvande av sådana kunskaper, som sedan kunna

²²⁰ Se exempelvis mappar märkta ”Fabriksfester 1925-1926-1927”, ”Fabriksfester 1928”, ”1929 – Fabriksfester – 1929” i B9/V65.

²²¹ B9/V37/”Södergården. Höstterminen 1927”.

²²² B9/V37/”Södergården. Arbetsåret 1926 – 1927”.

²²³ Dessa gällde även gymnastikklubben, vandringsklubben och danslaget. Se B9/V45/”Program för februari 1928”; B9/V45/”Program för december 1929”; B9/V45/”Program för april 1931”; B9/V37/”Södergården. Höstterminen 1932”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1924-1925”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1932”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1924-1925”.

²²⁴ B9/V43/”Södergården VT 1928”; B9/V44/”Föräldraaftnar. Höstterminen 1936”.

bli till gagn i hemmen och för den enskilde, hava vi tänkt oss att bland sådana, som förut ej besökt Södergården, inbjuda mindre grupper till enkla små samkväm, där man skulle ha tillfälle att närmare berätta om Södergårdens arbete.²²⁵

Fabriksaftnarnas syfte var tvåsidigt sett till Södergårdens självannonsering samt deras nyttogivande utfall beträffande hemlivet. I saken ägde studiehemmet en värdegenererande inverkan för gemenskap, bostad och individ. Arrangemanget blev dock kortvarigt, efter år 1926 förekommer inte fabriksaftnarna i källmaterialet.²²⁶ Att annonseringsbehovet däremot fortsatt var gällande över tid bekräftar andra utsagor i arkivet. I ett brev till Svenson skrev en tobaksarbeterska om en julfest för sömmerskorna på Södergården där uppslutningen var mycket liten i jämförelse med annars.²²⁷ Ur ett annat brev till Svenson från en kollega beträffande studiehemmets pristävling år 1937 uppgav hon att hon endast fått in ett fåtal bidrag på dagen innan avgörandet.²²⁸ Av arkivmaterialet att döma gladdes brevskrivaren då alla svar ändå inkom på tävlingens slutdatum.²²⁹ För arbetsåret 1928-29 uppgav Södergårdens föreståndarinna att intresset varit ”livligt” även ”om deltagarantalet understundom inte varit så stort som önskvärt vore”.²³⁰ Ett cirkulär rörande en fest år 1934 i tobaksfabriken avslutades med en anmodan som löd ”möt upp i massor” för att programmet skulle få rätt utfall.²³¹

Tobaksfabrikens fester – konflikt och kontroll

Svensons arkivsamling synliggör hur Södergårdens samvaro även innebar tillfälle för fabriksstyrelsen att kontrollera festernas form och fabriksystemens inflytande. I samband med fabriksstyrarnas provotid år 1927, mer om detta nedan, fick deras förfrågan om en julfest för pensionerade tobaksarbeterskor avslag. En avskrift av ett styrelseprotokoll visar vad som föregick bestämmelsen. Det uppgav att ”V.D. vid samtal uttalat som sin åsikt, att pensionerad personal såsom ej längre anställd vid STM ej bör vara föremål för fabrikskonsulenternas omsorg”.²³² Svensons strävan efter Södergårdens hemgårdslika gemenskap blev begränsad. Enligt Tobaksmonopolets styrelse inbegrep fabriksrummet och den sociala verksamheten inte avslutade yrkesliv. Företagets sociala omsorg tog slut vid pensionen, medan avskedade

²²⁵ B9/V43”Avskrift. Södergården.”/1923.

²²⁶ B9/V43”Södergården arbetsåret 1924-1925”; B9/V43”Södergården arbetsåret 1925-1926”; B9/V43”Avskrift. Södergården”/1923.

²²⁷ B9/V96”Kära lilla syster Herta! Mycken tack för brevet....”/1922-01-10.

²²⁸ B9/V44”Kära Herta! När jag nu gjort iordning...”/1937-04-19.

²²⁹ B9/V44”Redogörelse för Södergårdens pristävling 14 april 1937”.

²³⁰ B9/V43”Vårterminen 1929”.

²³¹ B9/V43”Program vid festen om onsdag kväll i matsalen”/1934-09-06.

²³² B9/V79”Urdrag ur protokoll n:r 54 av den 5/12-27”.

arbeterskor beviljades understöd för sykurer och folkhögskolor. Enligt fabrikssystrarna var de pensionerade tobaksarbeterskorna ännu del av studiehemmets förbindelsebärande samvaro.

Kring samma tid blev även fabrikssystrarnas inflytande föremål för direktionens begränsningar. I arkivet finns ytterligare en skrivelse till fabrikssystrarna från fabriksstyrelsen daterat februari 1928, vari representanter för huvudkontoret framhöll sina föreskrifter:

Fabrikonsulenterna äga ej rättighet att taga initiativ, förbereda eller ännu mindre anordna samkväm eller fester, vilkas natur kunna för utomstående framgå, som om de voro anordnade under medverkan av dem i egenskap av fabrikskonsulenter med mindre Fabriksledningen först underrättas och giver sitt medgivande: / Om det gäller två eller flera rörelsegrenar inom fabriken mitt medgivande / Om det gäller uteslutande en rörelsegren vederbörande föreståndares medgivande. Södergården alldeles undantagen, men då skall det tydligt framgå att det är Södergården som anordnar.²³³

När ledningens välvilja beträffande festerna i fabrikslokalerna omfattade fabrikssystrarnas roll i organiseringen var tillmötesgåendet begränsat och kontrollerat ovanifrån. Rubriken för källan lyder ”muntlig föreskrift”, men då denna också blev nedskriven och cirkulerad antyder att fabriksledningen var synnerligen angelägen att betona bestämmelserna. Kanhända berodde det på att styrelsen inte ville att utomstående skulle befinna sig i fabrikslokalerna. En annan nedskriven ”muntlig order” daterad en dag efter ovan stipulerade att så var fallet.²³⁴ Däremot befann sig obehöriga emellanåt i fabriksens samlingssal eller matsal vid sådana eller andra tillfällen.²³⁵ När utomstående kontrollerades av fabriksledningen fick de bevista fabriken under kvällstid. Genom föreskriften kontrollerades även fabrikssystrarna i slutet av 1920-talet.

Fabrikssystrarnas prövotid året 1927

För samtidigt som Södergårdens aktiviteter ökade i omfattning, en utveckling Herta Svensons yrkesliv som fabrikssystemer följde, finns i hennes arkiv en serie skrivelser daterade år 1927 som omvittnar ett brott mot progressionen. En handskriven lapp med Svensons handstil förklarade hur ”vissa motståndare” då riktat kritik mot Tobaksmonopolets industrisociala verksamhet.²³⁶ Det framgår inte vilka dessa ”motståndare” var.²³⁷ Ett otydligt signerat PM ger förklaring. Det

²³³ B9/V79”Muntlig föreskrift. Fabrikskonsulenterna.”/1928-02-09. Understruket i original.

²³⁴ B9/V79”Muntlig order”/1928-02-10.

²³⁵ B9/V37”Södergården. 1/9 – 31/10 1931”; B9/V37”Södergården. Vårterminen 1931”; B9/V44”Anteckningslista för Söndagens samkväm”/1938; B9/V65”Årligen återkommande samkväm i marketenteriet”/1932; B9/V65”Tobaksmonopolets Folkdansgille. Samkväm å Tobaksfabrikens matsal”/1927.

²³⁶ B9/V80”Inför en kritik från vissa motståndare...”/Handskrivna lapp daterad 1927.

²³⁷ Enligt Tobias Karlsson var kritiken intern och först riktad mot låneverksamheten. Se Karlsson 2008, s 67.

innehåller en sammanställning av kostnaderna för Tobaksmonopolets sociala verksamhet och framlade som förslag att större delen, ”särskilt den som anordnas i och från Stockholm” skulle omstruktureras – avvecklas – för att i stället besörjas av statliga välfärdsorgan. Skrivelsen avslutades med en mot fabriksstyrarna tydligt riktad uppfordran om vad som annars skulle ske. Den framförde att ifall omläggningen ansågs olämplig ”torde dock en av de tre fabrikskonsulenterna, som tjänstgöra i Stockholm, kunna frigöras från allt direkt arbete vid fabriker”.²³⁸ Det var följaktligen antingen nedskärning av verksamheterna, och därmed fabriksstyrarnas arbete, eller en av fabriksstyrarnas avsked det gällde.

Två följande och relativt likalydande skrivelser förtydligar fabriksstyrarnas agerande. Det ena är signerat Herta Svenson, troligen ett utkast, och det andra av Svenson, Ester Låftman och intressekontorets föreståndarinna Ida Östling.²³⁹ Det sistnämnda brevet uppgav att ”Kapten” Wallenberg begärt fabriksstyrarnas yttrande gällande vilka delar av företagets välfärdsarbete de ansett ”mest betydelsefulla”. I början av brevet hänvisade de till yrkesinspektionens lagstadgade uppgifter och relaterade sina yrkesroller till detta juridiska fundament. Med den utfästelsen som grund avsåde de sig sedan idén att STMs sociala välfärdsverksamhet var ”något välgörenhetsarbete” utan innebar att ”tillgodose de för alla parter gemensamma intressena – arbetet och människan, så att dessa båda inbördes främja varandra utan störningar”.²⁴⁰ I Svensons brev var ”välgörenhetsarbete” omformulerat till ”filantropi”, även detta med ett avståndstagande.²⁴¹ Breven synliggör hur fabriksystemens yrkesmässiga balansakt ännu var aktuell och här använd som legitimeringsstrategi vid ifrågasättandet ovanifrån. Enligt fabriksstyrarna var framgången av det dubbla omsorgsansvaret avhängigt deras ”stödande uppfostrande arbete” vilket i tur hade syftet att ”göra individen mer bärkraftig, omdömesgill, ansvarig, skickad att behärska en situation och bli herre över förhållandena”.²⁴² Utan fabriksstyrarnas arbete förblev fabrikskåren sålunda generellt oförständig och därför oförmögen att ta hand om sitt jag. Med en klassmarkerad motivering legitimerade de sitt arbete genom att överta ansvaret över arbetarnas fostran.

I brevet följde de sedan ”Kapten” Wallenbergs anmodan och argumenterade för den sociala verksamheten. De argumenterade också för att få behålla sitt arbete. De framhöll hur barnomsorgen var nödvändig för barnen och för mödrarnas arbetsproduktivitet, och att

²³⁸ B9/V79”P.M. angående Socialverksamhet”/1927-04-21.

²³⁹ B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27; B9/V80”Allmän motivering. Det sociala arbetets utövare åligger...”/u.å. men placerad vid tidigare skrivelse.

²⁴⁰ B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27.

²⁴¹ B9/V80”Allmän motivering. Det sociala arbetets utövare åligger...”/u.å.

²⁴² B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27.

hälsovården motverkade produktionsstörningar. Vidare främjade lunchgymnastiken och skidåkningen ”kroppens och nervernas hälsa” – ett tema som även omfattade Södergårdens aktiviteter, där sammankopplingen mellan yrkesliv och hemliv ännu tydligare framträder:

Nervernas hälsa, som hårt frästas i en fabrik, främjas för visso även av det, som i allmänhet verkar höjande och utvecklande på individens förmåga att klart och kunnigt reda upp sina förhållanden. Härmed är man inne på motiveringen för Södergården, Yrkesskolan och sömnadskurserna. Genom att bibringa såväl praktiska kunskaper inom olika områden, som även lyftande intressen och vedervickelse under fritiden, torde dessa arbetsgrenar göra individerna bättre rustade att bemästra sina svårigheter även i hemmet och att finna och bibehålla den tillfredsställelse och sinnesjämvikt, som dock i mycket hög grad utgör en av betingelserna för att kunna prestera ett fullgott arbete.²⁴³

Då undersökningen visar att Södergårdens praktiska kurser, yrkesskolan och idrotten vid tiden huvudsakligen var kvinnliga angelägenheter åsyftade de könlösa ”individerna” ovan sannolikt tobaksarbeterskor. Studiehemmet gav en balanserad kvinnomentalitet som utan verksamheten och fabriksysstrarna inte fanns – enligt citatet ett villkor för ett välfungerande yrkesliv. Även tobaksarbeterskans fritid var ännu ett potentiellt problem. Fortsättningen belyser hur fabriksysstrarna hanterade sin positionering, här genom att legitimera sin plats i fabriksledet:

Av ovan sagda framgår vikten av att det sociala arbetet har sin centralpunkt i själva fabriken, och att det genom sin organisation – såsom hittills varit fallet – tvingas att i detaljfrågor vädja till den person, som är närmast ansvarig för den fabriksavdelning, som respektive personfråga berör, d.v.s. respektive disponent. Vinsten härav är att produktionens ledare gång på gång föres in för den enskilde bland de anställda, och därigenom vinner en ökad kännedom om sin personal.²⁴⁴

Genom att förlägga det sociala arbetet till fabriksrummet minskade risken för fabriksystemens arbete att överföras till administrationen. Samtidigt behövde de involvera positioner över sig själva. Genom retorisk företagsvård behöll disponenten sin inblandning utan att de själva förlorade mark. I jämförelse var Svensons utkast mer bestämt om fabriksystemens roll. Här finns ett tillägg att fabriksystemen ”sorterade direkt under vederbörande fabrikschef” samtidigt som ”handhavandet” av det sociala arbetet i fabriksrummet skulle skötas av fabriksystemen.²⁴⁵ Den gemensamma skrivelsen avslutades med en förhoppning om att nedskärningar helt skulle

²⁴³ B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27. Understruket i original.

²⁴⁴ B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27.

²⁴⁵ B9/V80”Allmän motivering. Det sociala arbetets utövare åligger...”/u.å.

undvikas. Var så inte möjligt, önskade skribenterna att först bli konsulterade med möjlighet att lämna förslag på vad den ekonomiska åtstramningen i så fall skulle beröra.²⁴⁶

Forskningsläget kompletterar arkivmaterialet och redogör för efterspelet. Den sociala verksamheten fortsatte likt tidigare, härefter dock med Svenson som ansvarig för driften av Södergården. Samtliga välfärdsinrättningar, däribland fabrikssystemen och Södergården, sattes däremot efteråt under skarpare kontroll inunder fabriksstyrelsens direkta översyn.²⁴⁷

”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen”

Ytterligare en motivering rörande varandet av den industrisociala verksamheten var specifikt riktad åt att beröra tobaksarbeterskorna.²⁴⁸ Dokumentet är osignerat men daterat en vecka efter ovanstående brev. Innehållet och sammanhanget gör det sannolikt att Svenson antingen skrev brevet eller var medförfattare. Brevet synliggör en genuspräglad yrkeslegitimering:

Beskaffenheten hos den kvinnliga arbetskraften var vid STM:s införande icke lysande till vare sig arbetsduglighet eller karaktär. Någonting måste göras för att förbättra dessa förhållanden, och detta icke i ringa utan mycket hög grad. Av denna anledning anställdes fabrikssystrar, vilka skulle följa arbeterskorna såväl i fabriksarbetet som ock i deras levnadsförhållanden i övrigt. Avsikten var att förskaffa STM en arbetarstam, som vore icke allenast yrkesskicklig utan även punktlig och ordentlig, ty en punktlig, ordentlig och yrkesskicklig arbetarstam utför betydligt bättre och för STM fördelaktigare arbetsprestationer.²⁴⁹

Innan fabrikssystemens ingripande var tobaksarbeterskan i akut behov av personlig och arbetsmässig förbättring. Yrkets ursprungliga syfte var att skapa en kvinnlig representation av Ronny Ambjörnssons skötsamme arbetare.²⁵⁰ Fabrikssystemens arbetarfunktioner och arbetsgivarfunktioner flöt återigen ihop när det handlade om kvinnlig arbetarklass – omsorgen om personalen medförde omsorg om företaget. Balansakten hanterades genom hänvisning till en kvinnoklassad bristfällighet. Vidare motiverade brevet den sociala verksamhetens utökning över tid med att denna resulterat i att tobaksarbeterskorna härefter var av ”säkerligen ovanlig

²⁴⁶ B9/V80”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-09-27.

²⁴⁷ Sundin 1986, s 42; Karlsson 2008, s 67.

²⁴⁸ B9/V80”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM”/1927-10-04.

²⁴⁹ B9/V80”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM”/1927-10-04.

²⁵⁰ Se Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Stockholm: Carlson Bokförlag, 1988, s 145-147, 155, 183, vars arbetare är man och arbetaridealet manligt.

beskaffenhet” vars ”arbetsduglighet och punktlighet torde vara prisvärd”.²⁵¹ Ytterligare genusmarkörer framträder i utsagan, synliga genom yttrandet att fabriksarbetets relativa lätthet krävde ”ringa kroppskrafter” vilket förklarade att personalen i majoritet var kvinnlig. Företagsekonomiska vinster betonades via tobaksarbeterskornas lägre lönekostnad. Enligt brevet påverkade även kvinnans husliga uppgifter yrkeslivet – hemmet riskerade att bli en kvinnlig hälsofara om inte välfärdsinrättningarna bestod. För skrivelsen klargör att farhågor om det kvinnliga hemlivet inte endast var förbehållna det statliga rummet. Även i fabriken cirkulerade det privata hemmet vilket fabrikssystemens genuspräglade motivering illustrerar:

På fabriksarbetet utövar även omsorgen om de hemmavarande sin nervpinande verkan. Detta kan underlättas genom exempelvis barnavärn, barnkolonier m.m. och genom att den kvinnliga arbetaren befrias från den pinande ansvarskänsla, som utan tvivel annars skulle komma att stämpla hennes arbete. För att underlätta arbetet i hemmet erfordras kunskap om de arbeten, som kunna förekomma där. Bot härför har nåtts genom sömnadskurser, matlagingskurser med flera liknande praktiska kurser.²⁵²

Boten mot den kvinnliga svagheten som orsakades av hennes tillkortakommande i hemmet var kvällskurserna. Hemlivsutbildningen skulle lära tobaksarbeterskan det hon inte ansågs veta om husliga göromål. Barnansvaret satte fysiska spår i nerver och sinne; färgade av sig på yrkeslivet. Enligt Carolina Lindqvist framställdes industriarbeterskan som ”det uppväxande släktets vårdarinna” i den diskursiva debatten om kvinnligt industriellt lönearbete årtiondena kring 1800-1900.²⁵³ Undersökningen bekräftar att Lindqvists tes även gällde fabriksrummet men visar samtidigt att föreställningen om industriarbeterskans hemlivsuppgifter gällde långt senare. I en osignerad skrivelse daterad 1941, menade författaren att Södergårdens barn- och hemanknytning gjorde hemarbetet fröjdefullt av den rena anledningen att det handlade om barn och hem.²⁵⁴ Hemlivet var så ett beständigt skäl för tobaksarbeterskan att vara lycklig.

Slutet av motiveringen synliggör återigen fabrikssystemens balansakt mellan personalvård och företagsvård. Här gällde saken ospecificerade utbildningskurser som enligt skrivelsen gav arbetaren ”ett visst mått av tankeverksamhet” som underlättade samarbetet på fabriken och

²⁵¹ B9/V80”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM”/1927-10-04.

²⁵² B9/V80”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM”/1927-10-04.

²⁵³ Carolina Lindqvist, *Industriarbeterska och det uppväxande släktets vårdarinna: bilder av arbetarklasskvinnors lönearbete i Sverige 1880-1914*, Masteruppsats, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholm: Stockholms Universitet, 2008, 48 s.

²⁵⁴ B9/V43”Södergården. Södergården, Tobaksmonopolets studiehem...”/1941.

främjade förståelse mellan parterna. Fortsatt drift av Södergårdens kurser legitimerades genom en uttrycklig omskrivning av ”filantropi” till ”industriekonomi”.²⁵⁵ Benny Carlson menar att det i samma rum och tid var ”en tydlig trend [...] att tona ned paternalismen och betona lönsamhetsmotivet i välfärdsarbetet”.²⁵⁶ Motiveringen går i linje med Carlsons tolkning. Likväl visar andra källor hur Svenson över tid uppgav att fabrikkssystemens syfte främst gällde att se till det mänskliga framför maskinen och samtidigt tillgodose samarbete och företagets intressen.²⁵⁷ I andra studier påvisar Carlson en ursprunglig välfärdshumanism hos fabrikkssystemet.²⁵⁸ Svensons arkiv belyser att denna ännu fanns vid sidan av 1920-talets välfärdskapitalism, en komplex reflektion av hennes dubbla omsorgsansvar och intentioner.

Arbetskroppens fysiska fostring

Det framgår att fabrikkssystemens personalomsorg även rörde kroppslighet. Fysisk aktivitet var del av den sociala verksamheten under hela tidsperioden, även om den först verkar varit en kvinnlig angelägenhet. Många grupper ingick i Södergårdens sfär.²⁵⁹ Innan år 1927 finns endast få utsagor som rör tobakskårens fysiska aktiviteter i Svensons arkiv. Fabrikkssystemens tidigaste arbetsrapporter nämner endast ”kvällsgymnastik”.²⁶⁰ Det är därför först för de senare åren under 1920-talet som det möjligt att bilda sig en klarare uppfattning om uttrycken av idrottsengagemanget. Då bekräftar källmaterialet att den kroppsliga omsorgen var en för könen gemensam, men samtidigt separerad angelägenhet. För mellan åren 1916-1940 var Tobaksmonopolets idrott uppdelad i manliga och kvinnliga grupper.²⁶¹ Även om skiljelinjen är tydlig i arkivsamlingen saknas där uppgifter som förklarar den könsliga åtskillnaden. Det finns exempelvis ingenting som tyder på att fabrikkssystemet eller företagsledningen arbetade för denna princip. Tvärtom var det främst en könlös arbetarkropp som låg till grund för åsikterna rörande arbetarklassens fysiska form. Exempelvis uppgav fabrikkssystemens skrivelse år 1926 att gymnastiken var en del av verksamheten som ombesörjde ”fysisk och intellektuell

²⁵⁵ B9/V80/”Motivering för de sociala åtgärderna, särskilt beträffande den kvinnliga arbetarestammen vid STM”/1927-10-04.

²⁵⁶ Benny Carlson, ”Hesselgren, van Kleeck och IRI – från industri till planekonomi”, *Historisk tidskrift* 126:2 (2006), s 219.

²⁵⁷ B9/V90/”Personalkonsulentens arbete. Hertas radioanförande 13/12/41” (handskriven notering); B9/V90/”Föredrag Personalkonsulenter av fröken Herta Svensson hållet vid sammanträde med Arvika Rotaryklubb den 20 november 1936”.

²⁵⁸ Carlson 2004, s 366-368.

²⁵⁹ B9/V43/”Till Ingeniör P. Holsti. Med anledning av gjord förfrågan...”/1933-01-13; B9/V68-69/”Disponent Delbanco. På anmodan erbjuder sig undetecknad...”/1928-01-04.

²⁶⁰ B9/V80/”Redogörelse för mitt arbete som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken i Stockholm fr. o. m. den 27 april 1916.”; B9/V80/”Rapport över verksamheten som fabrikkssystem vid Cigarettfabriken år 1919”.

²⁶¹ Se sidorna 77-78 nedan i undersökningen.

fostran”.²⁶² I brevet som skrevs under deras prövotid framhöll de att företaget ”främjas genom en andligen och kroppsligen högt stående arbetarkår”.²⁶³ Frånvaron av könsliga markörer talar för en övergripande tankegång att den fysiska arbetarkroppen borde förbättras, oavsett om den var manlig eller kvinnlig vilket fabriksstyrarnas prövotidsmotivering år 1927 reflekterar:

Gymnastiken i lunchrasten och skidåkningen avse kroppens och nervernas hälsa. Nervernas hälsa, som hårt frästat i en fabrik, främjas för visso även av det, som i allmänhet verkar höjande och utvecklande på individens förmåga att klart och kunnigt reda upp sina förhållanden.²⁶⁴

En god fysik motverkade maskinernas negativa påverkan på arbetarkårens kropp och sinne. Företaget gynnades av en kroppsligt välmående arbetarstyrka. Att arbetaren lyftes som en ”individ” och inte var könsbestämd som så ofta annars styrker antagandet att det gällde såväl kvinnor som män. För fabriksystemen var idrotten allomfattande och övergick könsbarriärer men utövades samtidigt i könslig åtskildhet likt en av Yvonne Hirdmans genuslogiker.²⁶⁵

Arkivmaterial som rör 1920-talets senare år visar uttrycken av tobaksarbeterskornas fysiska fostran. De utövade ”motionsgymnastik” och ”rytmisk gymnastik” i fabriken under kvällstid och vid lunch under hela undersökningsperioden.²⁶⁶ För kvinnorna förenades så arbetsnytta och kroppsnytta under arbetstid. Andra kvinnoidrottsliga aktiviteter var vandringar, skidutfärder och cykelturer. Enligt Södergårdens verksamhetsrapport för året 1923-1924 hade tobaksarbeterskorna själva bildat två vandringsgrupper som över tid bestod av endast kvinnliga medlemmar, nästan alla anställda vid STM. Vandringarna var dagslånga på söndagar eller veckolånga semestertid. De bekostades av tobaksarbeterskorna själva vid sidan av bidrag från Tobaksmonopolet, Kvinnoförbundet för fysisk fostran och Svenska Turistföreningen.²⁶⁷ Gruppernas bildande belyser betydelse för tobaksarbeterskorna. De

²⁶² B9/V37/”Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågavarande verksamhetsgrenar i vissa delar”/1927-05-02.

²⁶³ B9/V80/”Allmän motivering”/u.å. men troligen år 1927 i samband med ovanstående referens.

²⁶⁴ B9/V80/”Till Kapten Oscar Wallenberg, Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran....”/1927-09-27. Understruket i original.

²⁶⁵ Isärhållning, se Yvonne Hirdman, *Genus – om det stabilas föränderliga former*, Malmö: Liber, 2001, s 65-67.

²⁶⁶ Uppgifter om manlig idrott finns inte fram till 1930-talet. B9/V41/Bok märkt ”II: Södergården. Kurser och cirklar arbetsåret 1927-28/; B9/V68-69/”Deltagare i gymnastiken börjat 30/9 1935. Ledare Frk. Jacobsson”; B9/V68-69/”Gymnastik. Vårterminen 1934. Tisdagar kl.5.”; B9/V68-69/”Gymnastik. Börjat tisd. 10/10 1933”; B9/V68-69/”Gymnastikgruppen 29 31/10 29”; B9/V68-69/”Gymnastikklubben”/1928; B9/V68-69/”Deltagare i gymnastiken, som äro anställda inom Tobaksmonopolet. Kvällsgymnastiken 1928”; B9/V39/”Södergården. Vårterminen 1937”; B9/V68-69/”Lunchgymnastik”/1928; ” B9/V43/”Avskrift. Södergården”/1923.

²⁶⁷ B9/V41/Bok märkt ”Vandringsklubben 1930”; B9/V41/Bok märkt ”Vandringsklubben HT 1928-VT 1929-HT 1929”; B9/V42/Bok märkt ”Cirklar o Kurser III 1928-29”; B9/V43/”Södergården Arbetsåret 1923-1924; B9/V43/”Södergården Arbetsåret 1924-1925”; B9/V43/”Södergården arbetsåret 1925-1926”; B9/V45/”S.T.M.:s fritids-program. Södergårdens program. Höstterminen 1937. September-December”; B9/V45/”S.T.M.:s fritidsprogram våren 1938. Södergårdens program. Vårterminen januari-juni 1938”.

tillvaratog sina intressen utanför fabriksstyrning och såg egennytta i idrottsaktiviteterna. För under åren reste danslaget, vandringsgrupperna och folkdansgillet till Jämtland, Ångermanland, Värmland, Dalarna och Hälsingland. Listor visar att deltagarna endast var kvinnor.²⁶⁸ En anonym deltagare vittnade om sina upplevelser av vandringarna under åren 1928-1930. Ibland tillät vädret kaffepaus, blomplockning och dans till grammofonmusik i solen. Emellanåt var vandringen lång och tröttsam i kyla, blåst och regn. Vid ett tillfälle beskrev deltagaren hur de ”misslyckades att gå runt omkring sjön och komma fram till Nackanäs igen”.²⁶⁹ Ett annat anonymt brev berättar om en Jämtlandsvandring år 1928. Brevskrivaren var lycklig över resan och nyfunnet kamratskap. Av alla vandringar gav denna deltagaren det ”ljusaste minne”.²⁷⁰ Det är också i sammanhanget som kommunikation mellan tobaksarbeterskorna och fabriksledningen är synligt. I ett odaterat brev bad kvinnliga gymnaster att ”vördsamt anhålla om att bli ihågkomna” vid fördelning av anslag.²⁷¹ Fastsatt vid brevet är en skrivelse från gymnastikgruppens lärarinna, daterad 1928, som meddelade gruppens avslag på styrelsens bidragserbjudande med följande motivering:

Då emellertid samtidigt meddelas förbud för en del av våra vid fabriken ej anställda medlemmar att tillhöra vår avdelning ett förbud, som vi ej sympatisera med och ej kunna godtaga, stå vi inför de två alternativen att antingen upplösa avdelningen, eller för densammas verksamhet söka lokal utanför fabriken. Då behovet av hjälp till gymnastikredskap m.m. därigenom ej förefinnes, få vi tacksamt avböja den erbjudna hjälpen.²⁷²

Bidraget var sålunda villkorat. Sammanhållningen i den kvinnliga gruppen ägde ett högre värde för medlemmarna än företagets finansiella stöd. Enigt avsade de sig eftersökt hjälp då hjälpen innebar begränsningar av medlemskapet. Hoten var kraftfulla och medförde risker för Tobaksmonopolet. Förflyttades verksamheten utanför fabriken väggas riskerade företagets kontroll över gruppen att gå förlorad. Lades gymnastiken ned innebar det ett potentiellt förfall av den kvinnliga kroppen och därmed en större sårbarhet inför maskinernas menliga inflytande. Den kvinnliga hälsofaran i yrkeslivet lade en tidlös skugga över fabriken.

²⁶⁸ B9/V74/”Deltagare i sommarvandringar år 1923”; B9/V74/”Redovisning för Tobaksmonopolets Jämtlandsvandring 25/7-1/8-1931”; B9/V74/”Jämtlandsvandring sommaren 1931”; B9/V74/”Anmälningslista till vandring i Ångermanland 10-28 juli/1929; B9/V74/”Semestervandringar sommaren 1928”; B9/V74/”Jämtlandsvandringen 4-12 augusti. Gymnastikgruppen”/1928-1929; B9/V74/”Deltagare i Jämtlandsfärden den 23-31 juli 1927”.

²⁶⁹ B9/V41/”Vandringsklubben 1930”; B9/V41/”Vandringsklubben HT 1928-VT 1929-HT 1929”.

²⁷⁰ B9/V74/”Ja, nu är Jämtlandsvandringen 1928 gjord...”/u.å.

²⁷¹ B9/V68-69/”Till Styrelsen för Svenska Tobaksmonopolet i Stockholm. Undertecknad få härmed.../u.å.

²⁷² B9/V68-69/”Till kommandörkapten Ivar Nordenfelt”/1928-10-25.

”Kära syster Herta!”

I arkivsamlingen finns mängder av bevarade brev adresserade till Svenson personligen eller som fabrikssystemer. De är skrivna av tobaksarbeterskor vid STMs olika fabriker, kollegor, vänner eller bekanta. För undersökningens vidkommande är tobaksarbeterskornas brev i fokus. De som daterar åren 1916-1940 är fulla av önskningar om Svensons tillfrisknande eller välmående, hjärtliga tack för gåvor och skrivelser hon skickat, eller för hennes omtanke och hjälp. Innehållen visar hur de är skrivna vid vistelse på sjukhem, folkhögskolor, under vandringar och resor eller hemmavid. Brevsamlingarna klargör hur Svenson beständigt var tobaksarbeterskornas syster under hela undersökningsperioden – titelbyte och professionalisering till trots. Majoriteten av breven från tobakskåren inleds med frasen ”syster Herta” kringgärdat av beteckningar såsom ”kära”, ”goda” eller ”lilla”.²⁷³

Ett urval av breven som är skrivna av tobaksarbeterskorna under åren 1920-1929 synliggör ledtrådar till deras relation till Svenson. De ger även sällsynt inblick i samtidens kvinnliga vardagsliv.²⁷⁴ De visar hur gåvorna emellanåt var ekonomiska medel, avsedda att täcka olika livsutgifter. En tobaksarbeterska skrev under sin vistelse vid en folkhögskola. Hon tackade för resebidrag hon fått av både Svenson och ”Disponenten” och bad om ytterligare hjälp med ”fickpengar”. Ur brevet framgår att hennes far stod utan arbete och att brevskriverskan och hennes syster därför behövde försörja hemmet. Hon betygade att hon skulle återbetala lånet väl tillbaka i arbetet igen och ursäktade sin förfrågan med att Svenson var den enda hon kunde vända sig till.²⁷⁵ Ett annat visar en förfrågan direkt ställd till Svenson om lån gällande tandvård.²⁷⁶ En tobaksarbeterska förklarade sina utgifter vid vad som troligen var en folkhögskole- eller sömnadskurs. Hon bad Svenson undersöka huruvida hon hade ”något inestående i sjuklådan”. Brevet blev avslutat med en mycket ursäktande framförhållning hur förfrågningen var hennes ”enda utväg”.²⁷⁷ Lånens härkomst framgår inte ur breven. Det är sannolikt att de var å företaget sanktionerade medel via intressekontoret. Att de inte vände sig direkt dithän synliggör dubbla fenomen. Dels kunde, och ville, de vända sig direkt till Svenson med sådana förfrågningar. Detta antyder hur Svensons position som fabrikssystemer hade överordnade betingelser, samtidigt som relationen inbegrep möjlighet att utställa lånförfrågningar till henne. Antingen tillät fabrikshierarkierna eller Svensons person

²⁷³ Se B9/V91, B9/V95, B9/V96 och B9/V97. Korrespondens med direktionen finns främst i andra volymer.

²⁷⁴ Jag har valt brev med innehåll relevant för syftet. Undersökningens källunderlag visar endast få manliga brevskrivare under hela tidsperioden, kanhända en reflektion av Tobaksmonopolets personalsammansättning.

²⁷⁵ B9/V97/”Kära Syster Herta. Hjärtligt tack för brev, pengar och allt...”/1924-04-21.

²⁷⁶ B9/V95/”Min kära syster Herta! Måste skriva några rader till syster Hertha...”/1924-07-12.

²⁷⁷ B9/V91/”Goda syster Herta. Mitt varmaste tack för alla...”/1924-06-03.

sådana frågor. Men utöver ekonomiska medel är det i breven tydligt hur Svenson ombesörjde och förverkligade behov på andra vis. En tobaksarbeterska framhöll sin uppskattning för plats på vilohem, vilket hon skrev hade skett ”tack vare syster Hertas stora hjälpsamhet”.²⁷⁸ Fler skrivelser omvittnar samma tacksamhet åt Svenson. En annan avsändare skrev från vilohemmet till Svenson att om hon kunde ge ”några av mina dagar här till dej, vore j. så glad, för du är mycket bättre värd dem”.²⁷⁹ Ytterligare ett brev belyser betydelsen av tiden vid sjukhemmet för tobaksarbeterskorna. Brevskrivaren bad Svenson om hjälp att förlänga vistelsen med 14 dagar. Hon försäkrade att hon skulle återbetala kostnaden när hon återvände till yrkeslivet.²⁸⁰ När fabrikssystemen under tidigare år utsträckte sitt arbete utanför fabriken, markerar ett brev att så ännu var fallet under 1920-talet. Här sökte tobaksarbeterska råd av Svenson i en fråga som rörde privatlivet gällande en konflikt mellan henne och en väninna.²⁸¹

Konsolideringsåren – fabrikssystemens professionalisering med nygamla arbetsuppgifter

Avsnittet visar att fabrikssystemens arbete och Södergården hade fastare former och hur hemgårdsideologin blev synligare i arbetet. Det klargör hur manifestationerna av denna i det tobaksindustriella rummet går i linje med kritiska tolkningar i forskningsläget. Fabrikssystemen hanterade fortsatt balansakten genom köns- och klasspräglade legitimeringar. Detta karaktäriserade även hemgårdstänkandet vid Södergården, vilket förut inte uppmärksammats. Resultaten knyter även an till socialreformatoriska tolkningar. Jämfört med tidigare är tobaksarbeterskorna synligare i arkivet. De erhöll utbildning, självutveckling och betydelsefulla vänskaper med varandra och med Svenson, ofta efter egen agens. Medan Svensons position blev högre i fabrikshierarkin ifrågasattes omfattningen av den sociala verksamheten – yrkesrollens grundval. Tidigare forskning lyfter att fabrikssystemens yrkesrollens professionaliserades parallellt med utvecklingen, och hur SAIA och titelbytet till ”personalkonsulent” var en del av processen.²⁸² I Svensons arkivsamling finns mycket material som berör SAIA varur det framgår att hon var aktiv i organisationen och drivande i yrkesrollens utveckling.²⁸³ En skrivelse synliggör att hon var delaktig i att utarbeta officiella instruktioner och utbildning för personalkonsuler.²⁸⁴ I jämförelse med fabrikssystemens arbetsuppgifter under tidigare år visar undersökningen dock att de var desamma. Utifrån

²⁷⁸ B9/V96/”Kära lilla syster Herta! Stockholm den 28/4/1920”.

²⁷⁹ B9/V96/”Kära ”lilla” Herta!”/1922-01-09.

²⁸⁰ B9/V95/”Kära Syster Herta! Min tid går ut om...”/1924-09-02.

²⁸¹ B9/V91/”Kära Syster Herta! Jag måste sända några rader...”/1924-06-15.

²⁸² Socialarbetare inom industri- och affärsvärld. Damm 1993, s 19-44; Damm & Dahte 2016, s 37-47.

²⁸³ B9/V48/Mapp märkt ”SAIA-kurser 1922-1933” samt en mängd dokument i volymerna B9/V62 och B9/V104.

²⁸⁴ B9/V85/”Socialinstitutet. Plan för utbildning till personalkonsulent inom industri och affärsföretag”/u.å.

tobaksarbeterskornas brev är det också tydligt att Svenson, bakom titelbyte och befordringar, beständigt var deras ”syster”. Yrkets nya beteckning markerar hur Svenson och SAIA fortsatt betonade fokus på de anställda. Samtidigt markerar de kvarvarande fabrikkssystemuppgifterna att balansakten mellan arbetsgivare och arbetarkår ännu var kärnan i industriellt socialarbete.

Utveckling och avveckling – förändring åren 1930-1940

Samarbetet mellan Södergården och ABF – ytterligare en konfliktdämpande strategi?

Under 1930-talet fortgick Södergårdens äldre kurser och studiecirklar likt tidigare mönster. Svensons arkiv möjliggör större vetskap om hur samarbetet mellan studiehemmet och ABF utvecklades under dessa år, och visar hur förhållandet gav det teoretiska kursutbudet ny prägel framöver. Ett föredrag från en settlementkonferens år 1932 skildrar hur samarbetet fungerade:

For a couple of years “Södergården” has been collaborating with the trades-union. A scheme for the term and a list of subjects for the courses is put up in common with the committee of the union. In certain cases the teachers get the whole salary from the trades-union and in that case the members don't have to pay anything themselves. In other cases the trade-union pays part of the expences and the members and “Södergården” the rest.²⁸⁵

Vid tiden hade således samröret pågått en tid och enligt årsberättelser bedrevs flera av Södergårdens teoretiska studiecirklar i samverkan med kommittén från år 1930.²⁸⁶

Kommitténs cirkulär skrivet år 1930 hänvisade till att fackföreningen finansierade specifika kurser och fastslog att de med ”direkt beröring med arbetarrörelsen i första hand kommer att uppmuntras och understödjas”.²⁸⁷ Södergårdens kursprogram antyder att fackkommitténs inflytande sedan var relativt stort eftersom nya studiecirklar därefter synligt ändrade karaktär. Vid sidan av studiehemmets ordinarie utbud gavs utbildning i linje med arbetarklassens intressedrivna samhällsorientering. Nyheter 1930 var ”fackföreningskunskap” och ”industriell demokrati”.²⁸⁸ År 1932 bedrev ABF studiecirklar i ”arbetarrörelsens historia”, ”socialism”, ”samaritvård” och ”psykisk hälsovård” – den sistnämnda avsedd för ”arbetsledare”.²⁸⁹ De

²⁸⁵ B9/V43/”Södergården” med handskrivet not: ”Settlementkonferensen Berlin 1932”.

²⁸⁶ Se B9/V43/”Södergården. Vårterminen 1930” som illustrerar formen av efterföljande årsberättelser.

²⁸⁷ B9/V43/”Till Tobaksindustriförbundets lokalavdelning Sthlm avdelningens medlemmar”/1930.

²⁸⁸ B9/V43/”Södergården. Vårterminen 1930”.

²⁸⁹ B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1933”; B9/V43/”Södergården vårterminen 1932”; B9/V43/”Södergården höstterminen 1932”.

återkommer sporadiskt över tid. Samtidigt visar en källa hur deltagarna ibland växlade mellan bildningsprojekten. År 1931 övergick medlemmarna i Södergårdens esperantocirkel till ABFs esperantoklubb. En ny kurs startades därför inte på studiehemmet.²⁹⁰ Frånfallet antyder viss konkurrens, något som dock inte kommenteras i källorna. Hans-Erik Olson menar att företrädare för arbetarrörelsen och hemgårdsrörelsen ofta låg i strid med varandra om bildningsfrågan och kunskapsförmedlingens premisser.²⁹¹ Somliga historiker tolkar även den tidiga industriella välfärden som ett paternalistiskt ingripande mot fackföreningarnas inflytande i fabriker.²⁹² I undersökningens källunderlag syns dock ingen antydning till fackfientlighet från fabriksstyrar eller fabriksledning. Svensons arkiv visar hur det på Södergården snarare var tvärtom vilket en skrivelse, författad eller granskad av Svenson, reflekterar. Den ger även ledtrådar för motiven bakom samarbetet från fabriksledningens sida:

Nu gäller det, att där de äro tillräckliga, arbetarna få den självdisciplin, som kan hjälpa dem att sig själva och samhället till nytta balansera inkomster och utgifter, och på andra sätt göra sin inkomst fruktbar. Ekonomiska uppoffringar, som av bolaget i detta syfte göres, komma sålunda att tjäna ett samhällsintresse. Här ha naturligen välfärdsanordningarna, t.ex. yrkesskola, I.K., en stor uppgift som skulle kunna uttryckas så; den sociala verksamheten vid fabriken måste arbeta på att lyfta över arbete och ansvar på dem, för vilka de arbeta. Ett exempel på hur detta blir naturligt är, att man vid det försök till settlementsarbete, som skett på Södergården just står i begrepp att lyfta över ansvaret för en del av dess studiecirkelverksamhet på Arbetarnas Bildningsförbund och den gren därav, som man hoppas få bildad inom Tob. Monopolets egen personal. Från Södergårdens håll skulle man sedan endast stå hjälpande och stödjande vid sidan.²⁹³

Det sociala arbetet omdanade en okunnig och odisciplinerad arbetarklass vilket tjänade både företaget och samhället. STMs välfärdsverksamhet fungerade inte som en motvikt mot arbetarrörelsens parallella reformsträvan. Samarbetet antyder tvärtom en välvilja gentemot arbetarrörelsen. När denna redan var stark använde fabriksstyrarna förhållandet till företagets fördel. Önskemålet om goda arbetare blev verklig genom Södergårdens, tillika ABFs, fostringsprojekt. Slutsatsen blir bekräftad av ett föredrag hållet av Svenson år 1936 vari hon uttryckte att det i fabriksledningens arbete var "a och o" att söka ett sådant samarbete eftersom "man kommer då in på sådana vägar, där arbetarrörelsen själv funnit hjälp mot de ensidigheter

²⁹⁰ B9/V43/"Södergården. Vårterminen 1931".

²⁹¹ Olson 1982, s 21-26, 50, 73-74, 165, 185-196, 204-220, 241-242. Författaren lägger dock större enfasc vid religionen och skilda politiska åskådningar som grundorsak till motsättningarna än klasskiktningarna.

²⁹² Se Karlsson 2008, s 67 och Mandell 2002, s 2-10, 128 som diskuterar förhållandet med forskningsöversikter.

²⁹³ Den maskinskrivna texten har rättelser med Svensons handstil. Se B9/V80/"Förslag till instruktion för Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolets intressekontorsverksamhet"/1920-06-04.

och vanskligheter som industrialismen kommit med”.²⁹⁴ Företaget och Södergården tjänade så på ABFs befintliga utbildningssträvan bland personalen, och på personalens självutbildning.

Södergårdens föredrag och teoretiska kurser – tobakskårens egennyttan och medbestämmande Förbindelsen mellan yrkesliv och samhällsliv återspeglas i den stora mängd föreläsningar som upptog Södergårdens schema under 1930-talet. Inbjudna föreläsare höll föredrag där de flesta ämnena var av allmänbildande och samtidsfärgad karaktär och många berörde aktuella och omdebatterade frågor.²⁹⁵ Så hade samhällslivet utrymme på Södergården genom föredragens tematik. Det är även främst för de senare undersökningsåren som arkivsamlingen synliggör betydelsen av Södergårdens kvällskurser för tobakskåren. En tobaksarbeterska framförde i ett brev till Svenson daterat 1935 sin innerliga önskan om att få gå en psykologkurs, och bad henne om hjälp att förverkliga drömmen.²⁹⁶ I ett annat brev till Svenson beskrev två tobaksarbeterskor år 1923 sina upplevelser av en rundresa i Tyskland i samband med en ospecificerad kongress. Enligt brevet möjliggjordes resan av Svenson, och avsändarna beskrev hur deras tacksamhet till henne alltid skulle vara otillräcklig till uttryck. Enligt brevskrivarna kunde de under resan, och ännu efteråt, inte förstå hur de varit med om någonting så ”förtjusande”.²⁹⁷ I slutet av 1920-talet besökte esperantogruppen en konferens i Danzig.²⁹⁸ En tobaksarbeterska kunde ”vistas en längre tid vid ett college i Amerika” genom stipendier från en stiftelse utanför Tobaksmonopolet.²⁹⁹ Andra dokument visar att språkcirklar reste till Tyskland och England under 1930-talet. Vid samma tid för esperantogruppen till Leipzig.³⁰⁰ Ronny Ambjörnsson visar hur hans skötsamme arbetare reste i tanken genom läsning och bildförevisningar när ekonomi och livsförutsättningar begränsade verkliga utfärder.³⁰¹ På Södergården gav kvällskurserna i stället tillfälle för resor som inte stannade vid hemmabundna drömmar.

Svensons arkiv visar hur kursutbudet inte heller var absolut ovanbestämt statistiskt. Under 1930-talet hörsammade fabriksystrarna flera av tobakskårens önskemål om reprints av äldre

²⁹⁴ B9/V90/”Föredrag Personalkonsulenter av fröken Herta Svensson hållet vid sammanträde med Arvika Rotaryklubb den 20 november 1936.”

²⁹⁵ Se exempelvis Södergårdens programblad för månader under höst- och vårterminen i 1930 i B9/V43; B9/V43/”Mapp märkt ”Studiecirklar m.m. höstterminen 1931-1932”; B9/V43/”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1938 och vårterminen 1939”; B9/V43/”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet vårterminen 1940”.

²⁹⁶ B9/V96/”Kära Hertha. En önskan – och tankar...”/1935-03-08.

²⁹⁷ B9/V95/”Kära Fröken Svensson, hjärtligt tack för kortet...”/1923-09-09.

²⁹⁸ B9/V37/”Södergården. Höstterminen 1927”.

²⁹⁹ B9/V37/”Södergården. Höstterminen 1927”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1928”.

³⁰⁰ B9/V43/”Södergården”/1941; B9/V74/”Svar å P.M. angående arbetares semesterresor m.m.”/1937.

³⁰¹ Ambjörnsson 1988, s 122-123, 130-131.

kurser eller startandet av nya.³⁰² Om så var fallet även tidigare går inte att bekräfta. År 1937 utlyste Södergården även en pristävlan. Ett bevarat häfte redogör för tävlingen, som enligt den okända författaren ”mottogs med livligt intresse”. De tävlande skulle besvara tre frågor. Den första rörde hur ”bäst sammanhållning och samhörighet” skapas på ett företag samt ”inom hemmet och familjen”. Den andra sökte förslag på ämnen för kurser och föredrag. Den tredje efterfrågade vad ”Ni skulle göra, om Ni vann 100.000:- kronor”. Vinnaren framröstades av deltagare vid ett samkväm.³⁰³ Tävlingsbidragen visar vad tobakskåren tyckte och tänkte. Den tredje frågan synliggör industriella livsdrömmar, vilket tredjepristagarens bidrag illustrerar:

I första häpenheten stod jag nog bara och gapade, men när hakan kommit så något så när i läge igen, började jag antagligen dansa en vild tantarella, hjula runt Slusskarusellen, vråla så högt, att Stockholmstrafiken tvärstannade en tyst minut eller kanske jag bara på ett snyggt och passande sätt dånade av. Vad vet man. När jag återfått sans, balans och förnuft, skred jag antagligen med väl avmätta steg ner till den plats, där ”Höga vederbörande” driva sitt spel och darsammanstädes högtidligen avsäga mig mitt medlemskap i Fru Nicotinas tjänst.³⁰⁴

Efteråt skulle hon vila, resa över världen och sedan återvända hem och bygga flera semesterstugor för sina ”kamratmammor” med barn men ”helst inga karlar”.³⁰⁵ Tre andra tävlingsbidrag uppgav samma sak – de skulle säga upp sig, resa och skänka delar av vinsten till familjemedlemmar och välgörande ändamål.³⁰⁶ Tredjepristagaren fortsatte med att beskriva sitt ”idealsamhälle” där det utöver stugor även skulle finnas bio, sällskapsspel och badhus och de boende få äta där de ville. Att yrkeslivet däremot inte hade någon plats i drömmen är tydligt:

Ett villkor skulle jag ställa upp och det vore, att allt prat om fabriken, tobak, timmar, antal, premier etc. etc. det skulle vara förbjudet. Mor och barn skulle få leva ett riktigt hemliv för en kort tid, inte som nu, bara snålt tilltagna morgnar, kvällar och söndagar. Då skall allt skötas, det skall tvättas, bakas, lagas och sys. /Därför är det inte så underligt, att studieintresset är så ringa/. Nej, i mitt lilla samhälle skulle man bara behöva göra tre saker: må, må, må.³⁰⁷

³⁰² B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1931”; B9/V43/”Vårterminen 1929”; B9/V43/”Södergården vårterminen 1931”; B9/V43/”Södergården VT 1934”; B9/V43/”Södergården VT 1935”; B9/V43/”Redogörelse för Studiehemma Södergårdens verksamhet höstterminen 1936 – vårterminen 1937”.

³⁰³ B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”.

³⁰⁴ B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”/”3:dje pristagarens bidrag”.

³⁰⁵ B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”/”3:dje pristagarens bidrag”.

³⁰⁶ Se ”2:dra pristagarens bidrag”, ”En” och ”K.S.M.s” i B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”

³⁰⁷ B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”/”3:dje pristagarens bidrag”.

Fortsättningen av Södergårdens hemlika aftnar – en kvinnlig angelägenhet

Den hemanknutna samvaron fortsatte på Södergården under 1930-talet och källorna beskriver hur studiehemmets ”aftnar” utvecklades under perioden. Södergårdens programblad och en skrivelse från år 1936 specificerar en föreläsningsserie under ”föräldraaftnarna” som bestod av ”synpunkter vid barnens psykiska fostran”, ”brytningstid och ungdomstid”, ”nervösa barn” samt ”hur man bäst hjälpa trotsiga barn”. Till skillnad mot 1928 pågick de på vardagskvällar och var avgiftsbelagda. Närvarolistan visar att 45 föräldrar deltog vid samkvämet, 43 kvinnor och två män.³⁰⁸ Då föredragsserien återkom ansåg fabrikskystrarna troligen uppslutningen som framgångsrik.³⁰⁹ I sammanhanget gav Södergården gemenskap och samtidig utbildning i moderskapet. Fädrens minoritet behöver inte betyda ett manligt ointresse för barnen. Likväl kan förhållandet belysa att tobaksarbeterskorna var ensamstående, eller gifta men arbetande mödrar. Källunderlaget begränsar möjligheten att definitivt reda ut saken, men spridda uppgifter pekar mot bägge förklaringarna. Enstaka dokument vid sidan av låneansökningar vid intressekontoret, personalunderstödsloggar och fabriksystemens anteckningar vid hembesöken år 1916 beskrev ofta att berörda kvinnor var försörjare av hem och barn, eller makor och mödrar.³¹⁰ År 1937 beskrev Svenson i ett brev hur ”Tobaksmonopolet har en stor procent gifta arbeterskor”.³¹¹ Tobaksarbeterskornas tidlösa moderskap reflekteras i STMs investeringar och fabriksystemens engagemang i företagens barnomsorg – en manifestation av hur yrkesliv och hemliv förenades oavsett äkta stånd och tidsperioder. Två skrivelser visar hur fabriksystemet motiverade just barnomsorgen med tobaksarbeterskans hälsa, eller snarare potentiella ohälsa, i förgrunden. De visar också hur hon framhöll hur barnomsorgen ordnade för ett lugnt och effektivt yrkesliv.³¹² Balansakten skymtar i motiveringarna.

Gällande ”hemaftnarna” visar Södergårdens program att de fortsatte, och hur studiehemmets föreståndarinna ibland deltog från och med år 1930. Hemaftnarna reflekterar klassutjämningsansatserna inom hemgårdstänkandet eftersom de endast kvinnliga deltagarna representerade olika livspositioner.³¹³ Men samboendet, likt internationella hemgårdar, fanns

³⁰⁸ B9/V42/”Föräldraaftnar”/u.å. men sannolikt år 1935; B9/V43/”Föräldraafton 1935 onsdagen den 16 mars kl 7.30 e.m...”; B9/V44/”Föräldraafton. Höstterminen 1936”; B9/V45/”Program för höstterminen 1935, sept. – okt. – nov. – dec.”.

³⁰⁹ B9/V44/”Föräldraafton. Höstterminen 1936”. Kostnaden var en krona för hela serien eller 25 öre styck.

³¹⁰ Se exempelvis B9/V79/”Förteckning över dem som önska kvarstå i arbetet”/1940; B9/V61/”P-understöd”; B9/V80/”Herta Svensons dagbok över hembesök 1916”; B9/V37 för dokument rörande intressekontoret.

³¹¹ B9/V74/”Svar å P.M. angående arbetares semesterresor m.m.”/1937.

³¹² B9/V80/”Till Kapten Oscar Wallenberg. Med anledning av Kapten Wallenbergs begäran...”/1927-08-27; B9/V80/”Kortfattad redogörelse för S.T.M:s intressekontors- och sociala verksamhet under år 1926 samt förslag till omläggning av ifrågavarande verksamhetsgrenar i vissa delar”.

³¹³ B9/V37/”Södergården. 1/9 – 31/10 1931.”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1932”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1933”; B9/V42/”Namn- och adressförteckning över deltagarna i

inte på Södergården. Det var endast studiehemmets personal som bodde där.³¹⁴ Enligt Sven Sundin och Svenson själv tillbringade hon där sin första tid som fabriksyster.³¹⁵ Men att husmödrarna och föreståndarinnan bevistade hemaftnarna antyder försök att implementera hemgårdslika klassöverskridande umgängen. Förhållandet visar också en gemenskap som trotsade skilda klassgrundade livspositioner. Likt Torsdagsklubbens försäljningsfester tidigare år, gav egna hemaftnar under 1930-talet möjlighet för andra klubbar och grupper att sälja alster som de tillverkade under kvällarna. Södergården anordnade försäljningsbasarer för de egentillverkade varorna. Årsrapporten daterad 1931 synliggör att syftet var att finansiera tobaksarbeterskornas utflykter, vandringar, utgifter, välgörenhet eller som i teatergruppens fall för att avlöna sin lärarinna.³¹⁶ Handarbetet under kvällssamvaron gjorde så grupperna självförsörjande och hemaftnarna gav ekonomiska möjligheter annars svåra att nå.

Könade klubbar och skilda avdelningssamkväm tvärtemot hemgårdsideologisk samvaro

Om Södergårdens ”aftnar” speglar gränsöverskridande försök är det tydligt att studiehemmet också var en plats där klass och kön satte skiljelinjer. Flera av klubbarna hade funnits en längre tid, men det är först under 1930-talet som de nämns i större utsträckning i Svensons arkivsamling. Källorna synliggör att de flesta av klubbarna handlade om enkönade umgängen. Enligt Södergårdens årsberättelse daterad 1939 föregick en föreläsning hållet av en ”representant från Husmödrarnas Riksförbund” starten av en ”husmodersklubb”.³¹⁷ Det fanns även en gymnastikklubb som bestod av tobaksarbeterskor och en ”kvinnlig sportklubb” samt senare år även en schackklubb med endast manliga deltagare.³¹⁸ Utanför klubbverksamheten följde andra grupper samma mönster.³¹⁹ Det finns mycket lite källmaterial som rör klubbarna utöver årsberättelser och deltagarlistor. Här framkommer inga tecken på att fabriksystem arbetade för åtskillnaden. Däremot vittnar ett anonymt bidrag till Södergårdens pristävlan år

Södergårdens kurser och cirklar. H.t. 1934”; B9/V42/”Hemaftnar hösten 1933”; B9/V42/”Hemaftnar hösten 1931” i bok märkt ”1931-32”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1940”.

³¹⁴ B9/V79/”Personal i socialt arbete vid S.T.M”/maj 1927.

³¹⁵ Sundin 1986, s 23; B9/V43/”Södergården”/”Settlementkonferensen Berlin 1932” (handskrivet).

³¹⁶ B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1931”.

³¹⁷ B9/V39/”Södergården. Sept.-31 okt.1939”.

³¹⁸ B9/V68-69/”Gymnastikklubben”/1928; B9/V68-69/”Kvinnliga Sportklubben”/1938; B9/V45/”Program för februari 1928”; B9/V54/”Program för maj 1928”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1940”; B9/V45/”S.T.M.:s fritidsprogram våren 1938. Södergårdens program. Vårterminen januari-juni 1938.”; B9/V41/Bok märkt ”II. Södergården. Kurser och cirklar arbetsåret 1927-28”.

³¹⁹ Medlemslistor som rör tidsperioden gör gällande att musik- och sånggrupperna utgjordes av män respektive kvinnor, och att folkdansgillet uteslutande var kvinnlig. Se flertalet medlemsförteckningar för folkdansgillet i B9/V45; B9/V68-69/Mapp märkt ”Manskören – Musikkåren”; B9/V44/”Södergårdens sångkör. H.t. 1936”; B9/V42/”Sång” i omärkt bok som innehåller olika kurser 1929-1930; B9/V42/Bok märkt ”Sångkören”/1925-1926; B9/V42/Bok märkt ”1931-1932”; B9/V42/Bok märkt ”III. Cirklar o kurser 1928-1929”.

1937 om en innevarande vilja hos en tobaksarbeterska för överträdelse av den manliga schackklubbens könsbarriär. Hon efterfrågade en kvinnlig sådan ”så att vi kunde bli så skickliga att vi kan utmana våra manliga kamrater på Tobaksmonopolet och så att vi även kunde spela något parti på vår lunchrast”.³²⁰ Andra dokument visar att hennes förslag förblev en önskning eftersom schack fortsatt var en manlig aktivitet.³²¹ Det fanns följaktligen könsliga gränser för tobaksarbeterskornas inflytande. Däremot fortsatte diskussionsklubben sina träffar vid tiden, vari både män och kvinnor deltog. Södergårdens terminsrapporter ger inblick i deras diskussionsämnen under 1930-talet. Exempel är ”hur stor blir min folkpension”, ”är idrotten till nytta eller skada för arbetarrörelsen?”, ”arbetarklassen och nykterhetsfrågan”, ”den nya arbetsskyddslagen” samt ”open door och de förvärvsarbetande kvinnorna”. Det är tydligt att ämnena knöt an till samhällslivet. Men även hemliv och samhälle förbands, sett i diskussioner om ”samhällsvård och skyddsuppfostran”, ”samhället och barnen” och ”moderskapshjälp”.³²²

Södergårdens samkväm speglar även hierarkiska aspekter. Studiehemmets årsberättelse för 1937-1938 beskrev hur ”avdelningssamkväm” tillkommit där och i fabrikssalen. Källor visar att stripningen, packningen, tryckeriet, lösningen och maskinisterna hade egna träffar, liksom arbetsledare, verkmästare, förmän och ”kvinnliga kontorsanställda” hade sina.³²³ I arkivet finns få uppgifter gällande fabriksavdelningarnas program. Fler skrivelser berör de högre positionernas samkväm som enligt funna källor anordnades åren 1928, 1932, 1934 och 1938. Vid flera tillfällen bidrog Södergårdens klubbar och grupper med sång, teater och deklamation. Inbjudna föreläsare höll föredrag över olika ämnen, med titlar som ”synpunkter på arbetsledning i moderna industriföretag”, ”traditionell och rationell befälsföring inom industrin” och ”kraftutlösande befälsföring”. Emilia Fogelklou-Nordlind talade om ”intryck från en studieresa i Amerika” medan Tobaksmonopolets VD ”Kapten” Wallenberg ”berättade om sina intryck från en resa i Orienten”.³²⁴ Källorna uppger att förmän och verkmästare, samt arbetsledare och ”chefer” haft gemensamma samkväm två gånger under 1930-talet.³²⁵ Ibland tillgodosågs studiehemmets och fabrikssystemens intressen samtidigt. Åren 1938 och 1939

³²⁰ B9/V44/”Redogörelse för Södergårdens pristävlan 14 april 1937”/”Schackklubb”.

³²¹ B9/V68-69/”Antalet deltagare i T.M:s idrottsförening”/1937; B9/V68-69/”Manliga idrottsföreningen”/1938.

³²² B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1931”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1932”;

B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1930”; B9/V44/”Diskussionsklubb. Hösten 1933”.

³²³ B9/V43/”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet HT-37-VT-38”; B9/V45/”S.T.M.:s fritidsprogram. Södergårdens program. Höstterminen 1937. September-December”; B9/V45/”S.T.M.:s fritidsprogram våren 1938. Södergårdens program. Vårterminen januari-juni 1938”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1939”; B9/V45/”STM:S fritidsprogram höstterminen 1940”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1940”.

³²⁴ B9/V45/”Program för maj 1928”; B9/V43/”Södergården VT 1928”; B9/V43/”Södergården VT 1932”; B9/V43/”Södergården VT 1934”; B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1932”.

³²⁵ B9/V45/”Program för maj 1928”, B9/V43/”Redogörelse för Södergårdens verksamhet HT 1939”.

serverade yrkesskolans elever en supé för arbetsledare och chefer i samband med föredrag.³²⁶ Avdelningssamkvämen gick så tvärtemot hemgårdsideologiska samvarofunktioner. De var positionsspecifika, avgränsande och fungerade sammanbindande sektionmässigt men åtskiljande mellan fabrikspositionerna. Kanske blev gränsen utjämnad genom stora fester vid jul och lucia. Utifrån undersökningens källmaterial går de inte att reda ut vilka som närvarade. Däremot vittnar en mångfald av fotografier om hur fabrikssalen var fylld av människor, med en besökslista som uppgav över 500 personer.³²⁷ Satt i relation till deltagarantalet för studiehemmets kurser är skillnaden i deltagarantalet vid festerna påfallande.

Fabriksfester – vänskap, självförsörjning och oreglerade utrymmen

Att festerna som anordnades av fabriksystemen och Södergården hade betydelse för fabrikspersonalen är tydligt utifrån källor som rör tillställningarna. Ett bidrag i Svensons högtidskrift reflekterar hur de bevarade en värderad vänskap. Enligt tobaksarbeterskans minne var det ”som att komma hem, där vi trivs, där det är gott att vara” när inbjudningen till yrkesskolans avslutning ankom henne även när utbildningen var avslutad.³²⁸ Om det gällde Södergården eller sammanhanget är dock otydligt. Andra källor visar tobakskårens engagemang. För när fabriksledningen tidigare hade nekat pensionärernas julfester framträder tecken på att fabriksstyrarna hade argumenterat för saken. Arkivmaterial som rör 1930-talet synliggör att julfester för pensionerade förekom under åren 1931, 1935 och 1938-1940 där borden för de senare åren var dukade för över 300 personer.³²⁹ I Svensons arkiv finns även en mängd egendiktade sånger, ofta med välkända melodier, vilka skrevs för festerna och sjöngs tillsammans. De handlar om livet i och utanför fabriken, samtiden och reflekterar inbördes kamratskap, upplevelser av utbildningen och av Södergårdens olika aktiviteter.³³⁰ Särskilt en sång, skriven till strängmaskinisternas samkväm år 1938, ger inblick i yrkeslivet:

I alla här lyssna nu till sången	Montörer finnes det till maskiner
Om en, som monopolet tagit fången	Men som de räknas till maskuliner
Man är nu deras med liv och själ	Så är det inget att fäst sej vé
Och man har blivit maskinens träl	På karar hinner man nog bli le

³²⁶ B9/V43/”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1937-vårterminen 1938”.

³²⁷ B9/V39/”Södergården. Höstterminen 1940”. För fotografier, se volymerna B9/V66, B9/V103 och B9/V101.

³²⁸ B9/V90/”Utdrag ur en festskrift/”Minnen och glimtar från yrkesskolan”/1936.

³²⁹ B9/V37/”Södergården. Vårterminen 1931”; B9/V45/”STM:s Fritidsprogram höstterminen 1939”; B9/V66/”Pensionärernas julfest 1938”; B9/V66/”Pensionärernas julfest 1940”; B9/V66/”Program vid pensionärernas julfest 5.1 1935, kl. 7 e.m.”

³³⁰ Många finns bevarade i B9/V44/Mapp märkt ”Avdelningssamkväm 1938, 1941, 1946”.

Man matar, passar, tar emot och radar
Och får stå i så svett man badar
Broadway och Richmond maskin spy ut
Tolvhundra stycken för var minut

Det är tråkigt när maskinen ska vila
Man ner till lösningen strax får kila
Man travar ner med ett litet hopp
Att snart man åter få komma opp [...].³³¹

Sången vittnar om arbetstakt, arbetsmonotoni och könsarbetsdelning. Den reflekterar hur festen var ett slags oreglerat utrymme där oförtäckta yrkesupplevelser kunde sjungas – det fanns en frihet för uttryck om känslolivet inför arbetet, om än i skydd av diktningen. Samkvämen gav även tillfälle för tobaksarbeterskorna att delge fabrikssystrarna sin uppskattning. Inför vad som sannolikt var Låftmans pensionering skrevs en hyllningssång dedikerad hennes person och arbete som fabriksyster. En av verserna i sången beskrev hur ”bandet skall ej brista, blott fastare det blir, vi aldrig vill dig mista, vår Ester, spröd och skir”.³³² Relationen fortsatte således utanför fabriksrummet och arbetet. Vid firandet av det kvinnliga folkdansgillet 15-årsjubileum inbegrep hyllningssången alla tre fabriksystrarna:

Syster Hertha vår vän, lagets genius och fe
tag vår vördnad, vår hyllning och vårt tack.
Du har visat oss väg, lärt oss hjärtevärm ge
och hur bäst vi skulle dra vårt strå till stack.

Ester Låftman och Karin Pallin med oss är släkt
av er båda ha vi fått kraftigt stöd.
Uti arbetets jäkt, uti festlig bygdedräft,
har ni delat villigt ut av edert bröd.³³³

Sången speglar relationer mellan tobaksarbeterska och fabriksyster. Släktpreferensen markerar ett systemskap i linje med yrkesrollens ursprungstitel, nu 25 år senare. Gemenskapen är även synlig genom att Svenson blev inbjuden till folkdansgillet samkväm och att Låftman var en av hedersledamöterna.³³⁴ Tobaksarbeterskorna anordnade även en stor fest i tobaksfabriken år 1936 för att fira Svensons 50-årsdag.³³⁵ I arkivsamlingen finns en bok med dikter, hälsningar, minnesberättelser samt gratulationer från olika tobaksfabriker, vänner och bekanta.³³⁶ Ett brev från Svenson till en tobaksarbeterska ger sällsynt inblick i Svensons tankar inför festen. Häri underströk hon att hon undanbad sig all uppvaktning och ”personlig färgläggning” på sin födelsedag. Svenson föreslog i stället en ”familjeafton” där hon inte var föremål för uppmärksamheten utan att de skulle ”ha roligt tillsammans, därför att vi hålla av varandra”.³³⁷

³³¹ B9/V44/”Sträng-maskinisternas samkväm, torsdagen den 27 oktober 1938”.

³³² B9/V44/”Till fröken Låftman. Dec 1938”.

³³³ B9/V65/”Bordsvisa 23.11.1940”.

³³⁴ En annan ledamot var Oscar Wallenberg. Se B9/V65/”Tobaksmonopolets Folkdansgille. Medlemsförteckning”/u.å.; B9/V65/”Syster Herta inbjudes härmed...”/1930.

³³⁵ B9/V90/”Anledningen till att vi samlats här idag...”/Tal av direktör Åkerlindh/1936-04-21.

³³⁶ B9/V110/”Inbunden bok med titeln ”Till Herta Svenson 21 april 1936”.

³³⁷ B9/V108/”Käraste Elvira. Jag försökte ringa dig...”/1936-02-25.

Tobaksarbeterskornas oföränderliga "syster"

För åren under 1930-talet är innehållen i breven till Svenson från tobaksarbeterskorna i stort samma som tidigare. De framförde ännu tacksamhet för hennes omtanke och gåvor. De skrev om vilotider vid sjukhem, upplevelser från folkhögskolor och sitt vardagsliv. Två brev reflekterar hur Svensons fabrikkssystemroll vid tiden sannolikt hade stort inflytande i fabriksorganisationen. Två tobaksarbeterskor skrev gemensamt till Svenson. De berättade att de fått besked att de inte längre fick tillåtelse att åka på en utlovad vistelse vid Marholmen. De hade frågat disponenten men fått ett nej eftersom "det var så mycket arbete". De undrade om "dom får göra så här" och bad Svenson om hjälp och råd i saken.³³⁸ Ett brev från vad som troligen var en kollega annorstädes gällde förtidspensioneringar av två av STMs "mångåriga arbeterskor". Ur brevet framgår hur den ena blivit mor och att hon antingen måste lämna bort barnet och fortsätta arbeta, eller förtidspensioneras med gratifikation så hon kunde försörja sig och sin pojke. Den andra var på grund av sjukdom inte arbetsför men försörjde både hem och make. Brevskrivaren sökte Svensons hjälp och berättade hur han först försökt på egen hand:

Jag framställde denna sak för disp. Hjort, och han har telefonledes satt sig i förbindelse med Stockholm, men resultatet blev negativt. Jag sade honom då att jag tänkt vädja till syster Herta, men att jag ville att han skulle veta detta. Han sade då att det kunde ju vara möjligt för syster Herta att kunna utvärka hjälpen till de två kamraterna. En sak är ju att bolaget ej förlorar på det, då det kommer yngre krafter i stället. Det är väl också bättre att muntligen tala med herrarna; och syster Herta gör nog allt hon kan göra, det äro vi övertygade om. Goda syster Herta: tala nu med herrarne, så som bara syster kan tala.³³⁹

Brevet vittnar om Svensons inflytande och övertalningsförmåga. Samtidigt reflekterar det sällsamt nog fabrikkssystemens balansakt, sett till företagets vinst i att de unga ersatte de äldre. Flera brev innehåller önskingar om Svensons tillfrisknande, skrivna vid vad som förefaller varit tider när Svenson var sjuk och själv vistades vid vilohem. En tobaksarbeterska beklagade hur hon och Svenson därför inte kunnat träffas likt planerat, ett möte hon sett fram emot. Hon skrev hur hon "önskat att få ge riktigt luft åt mina känslor" eftersom "det kan vara så svårt att få göra annars".³⁴⁰ Ett brev visar att Svensons bortavaro hade betydelse för tobakskåren:

Du saknas Herta! På tusen olika sätt hörs och syns det. En fråga här, en fråga där, är inte syster Herta kommen? Inte, ja då väntar jag. Vad väntar man på? På dig Herta, på din rika, varma

³³⁸ B9/V95/"Snälla Syster Herta! Vi måste tvunget skriva några rader..."/1939-06-06.

³³⁹ B9/V95/"Kära syster Herta, jag måste skriva till Eder i en sak..."/1937-10-02.

³⁴⁰ B9/V96/"Käraste Herta Lilla. Hjärtligt tack för hälsningen som jag fick..."/1934-06-20.

förståelse, på ditt försynta sätt att delta i andras bekymmer, att ställa till rätta, att vårda och ansa.³⁴¹

Breven vittnar även om tidens villkor för industriarbeterskor. Ett brev skrivet från ett sjukhem förtydligar att pengarna Svenson skickat över åren till andra troligen var förankrade i intressekontoret. Tobaksarbeterskan tackade för dessa och förklarade att hon behövt köpa medicin och kläder. Hon beskrev hur hon varit ledsen men nu var glad eftersom hon fått vänner vid hemmet. Läkaren hade förbjudit henne ”att sitta i maskin men vad skall man göra när man måste arbeta”.³⁴² En annan tackade Svenson för visad omtanke under hennes sjukdomstid. Hon berättade att hon på sjukhemmet funnit tid för eftertanke och vila. Hon framhöll hur värdefull tiden där varit då hon upplevde hur vardagen gjorde att man ”tappar bort sig själv, man har liksom aldrig tid att stanna”.³⁴³ Ett brev skrev och tackade Svenson för ”vänlighet och förståelse” under en svår tid i livet. Hon avslutade med att bekräfta Svensons ”vänliga erbjudandet att säga Du, om Herta säger Du tillbaka”.³⁴⁴ Breven synliggör så hur relationer mellan fabrikssystem och fabriksarbeterska övergick rumsliga och sociala gränser.

Folkhögskolans betydelser för fabriksystem, tobaksarbeterskorna, yrkeslivet och hemlivet
Herta Svensons engagemang trotsade fabriken gränser där exemplet folkhögskolan klagör hur hon under 1930-talet ännu utsträckte sitt arbete utanför STM, liksom hennes första år som fabrikssystem. Enligt Sven Sundin hade Svenson ett omfattande samröre med folkhögskolor och ”utverkade” stipendier för vistelse därvid samt ordnade ”folkhögskolesamkväm” på Södergården då representanter höll föredrag i intresseväckande syfte.³⁴⁵ Svensons egna skrivelser ger bakgrund till Sundins ”utverkande”. De som rör åren före 1930-talet utvecklar fabriksystemens motiv i saken. Ett brev ställt till CSA år 1923 indikerar vikten av den kvinnliga bildningsfrågan. Häri ansökte Svenson om fondmedel som specificerade just tobaksarbeterskornas vistelse vid folkhögskolor. Hon motiverade ansökningen med att kurserna var av ”oskattbar betydelse för fabriksungdomens fostran och livsriktning”. När eleverna sedan återvände menade Svenson att det var glädjande hur skolan ”verkat etiskt utvecklande och höjande”. Enligt brevet var stipendierna behövliga då de täckte kursavgiften och elevernas försörjningsplikter.³⁴⁶ Listor visar att Tobaksmonopolet sedan årligen tilldelade

³⁴¹ B9/V95/”Kära lilla Herta! Vill härmed sända en liten hälsning...”/1930-09-20.

³⁴² B9/V95/”Snälla Syster Herta! Jag måste skriva några rader...”/1939-06-25.

³⁴³ B9/V96/”Kära syster Herta! Malmgården d. 16/1/32”.

³⁴⁴ B9/V95/”Kära Herta! Jag skäms över att jag inte...”/1940-03-13.

³⁴⁵ Sundin 1986, s 50-53.

³⁴⁶ B9/V85/”Till Centralförbundet för socialt arbete, Stockholm”/1923-02-08.

sådana stipendier åt ungefär 30 anställda, både kvinnor och män.³⁴⁷ Varför ersättningen var behövlig framgår av en annan skrivelse. Under vistelsen som pågick mellan en vecka och fem månader fick deltagarna inte lön men de behöll sin anställning på fabriken.³⁴⁸

Folkhögskolans betydelse får ytterligare perspektiv genom ett föredrag hållet av Svenson år 1936 utanför fabriksrummet. Här framlade hon som förslag att sommarkurserna skulle kortas ned för att främja deltagande av manliga industriarbetare som annars hindrades av sina försörjningsplikter. Svenson förklarade att det var därför främst arbeterskor bevistade folkhögskolekurserna, ett deltagande som i tur krävde sin insats av fabrikssysstrarna. Svenson uppgav att de genom ”ivrig påverkan” för kandidatens bästa måste arbeta för att öka intresset i tobaksåren, vilket underlättades ”om en förman och fabrikschef är förstående”. Detta var nödvändigt eftersom folkhögskolan enligt Svenson hade ”särskild betydelse för utveckling, livsinställning och psykisk hälsa”.³⁴⁹ Tobaksarbetskåren behövde följaktligen hjälp med sin övergripande förbättring, och fabriksysstrarna behövde hjälp ovanifrån i deras fostran.

Enligt Svenson hade folkhögskolan även en särskild uppgift i samhället. Den bidrog att utveckla medborgarnas ansvarskänsla och självständighet.³⁵⁰ Ur ett annat tal framgår att denna även hade särskild betydelse för hemlivet när Svenson uttryckligen berörde arbeterskor:

Kvinnorna inom industrin bära ock utom sitt förvärsarbete ansvaret för hemmen och hemlivets gestaltning. Ej minst av denna anledning behöva de under sin ungdomstid kunskap och livsinspirerande inflytande, som i denna deras viktigaste uppgift kan vara dem till hjälp. Mycket har en folkhögskolekurs i detta avseende att ge förutom kunskap i hemmets sysslor. Till ex. vilken vinst får ej hemlivet för den, som tidigt för klart för sig att «lyckan» aldrig ligger färdig, utan är ett resultat av de ideals renhet och stränghet, under vilka den bygges upp.³⁵¹

Hemlivet var industriarbeterskornas livsuppgift – som yngre skulle de förbereda sig för kallet. Folkhögskolan gav rätt sorts vetande och rätt sorts inflytande men ansvaret för större lycka i hemmet ålåg arbeterskan att själv asketiskt arbeta fram. Folkhögskolan var ett medel för tobaksarbeterskan att förverkliga missionen; fabriksystemen var den förmedlande länken.

Även yrkeslivet främjades av folkhögskolan. I det första föredraget betonade Svenson vinster för företaget då eleven återkom till fabriken och omtalade dess välgörande

³⁴⁷ B9/V79”Tobaksmonopolet som arbetsgivare”/u.å.; B9/V37”Stockholm den 28 mars 1927. Härmed får vi meddela eder...”. Se även volym B9/V39 för en mängd av anslagsförslag som täcker undersökningsperioden.

³⁴⁸ B9/V74”Svar å P.M. angående arbetares semesterresor m.m.”/1937.

³⁴⁹ B9/V90”Folkhögskolans betydelse från industriens synpunkt. Föredrag vid mötet i Lahti 1936”/Tryckt häfte.

³⁵⁰ B9/V90”Folkhögskolans betydelse från industriens synpunkt. Föredrag vid mötet i Lahti 1936”/Tryckt häfte.

³⁵¹ B9/V114”Tidskrift för svenska folkhögskolan, särtryck. ”Industrins ungdom och folkhögskolan” diskussionsinledning vid läraremötet å Axvall av Herta Svensson”/1936.

funktioner.³⁵² Härigenom legitimerades STMs stipendiekostnad och folkhögskolebildningen annonserades. Att så också skedde intygar ett brev från en tobaksarbeterska daterat år 1919. Det belyser också folkhögskolans betydelse för kvinnoajaget. Brevskrivaren berättade om hur hon haft en ”underbar tid”. Hon beskrev hur ”syster Herta och jag och alla de andra flickorna ha aftnar och jag skall berätta om Sigtuna”.³⁵³ I en minnesberättelse ur Svensons högtidsskrift år 1936 beskrev en annan tobaksarbeterska sin ”lyckokänsla” när hon år senare mindes tiden:

Hur sagolikt var det icke med friheten, bekymmerslösheten, människorna man lärde känna, ja hela den anda som vilade över allt. Bara det att få uppleva våren i naturen, solen, luften, blommorna, allt gjorde att varje dag var en ny upplevelse. Skickliga lärare ledde oss in i vetandets värld. Gav förklaring på många frågor man gått och funderat över, väckte många nya tankar till liv, som sedan följt en ut i livet. Visst var det ibland besvärligt och svårt, t.ex. skriva uppsats eller hålla föredrag, och skulle de bokliga kunskaper man under kursen tillgodogjort sig betygssatts, kanske inte betyget hade blivit det högsta, men man visste dock att man under denna tid fått något för livet grundläggande, som för alltid skulle bestå. När man sedan återvände till fabriken, kände man att man fått nya krafter för vardagslivets enahanda. Aldrig skulle det bli enformigt på samma sätt som förut. Något nytt hade kommit in i tillvaron. Tänk, vad det talades och berättades om den gångna sommarens upplevelser. Otaliga äro nog de timmar då det på fabriken pratats folkhögskola.³⁵⁴

Folkhögskolans betydelse för tobaksarbeterskorna är synliga i flera brev skrivna till Svenson. Ett beskrev att tiden där gick för fort, hur det hade skapats ett vänskapsband mellan deltagare, lärare och skola och att avslutningen kändes svår. Hon önskade innerligt att arbetskamraterna skulle få uppleva samma sak.³⁵⁵ En Sigtunabesökare berättade hur eleverna blev ”en stor familj” och hur de hade ”så obeskrivligt roligt”. Vistelsen hade öppnat hennes blick mot världen och givit ny kunskap.³⁵⁶ En annan tobaksarbeterska beskrev samma erfarenhet. Hon intygade hur skolan förändrat hennes syn på omvärlden, hur allt efteråt föreföll ”mera stort och värdefullt”. Under kursen glömde hon ”det tråkiga gråa som finns på fabriken”.³⁵⁷ Hon tackade Svenson för hjälpen att förverkliga vistelsen, vilket återkommer i andra brev. Två tobaksarbeterskor framförde sina varmaste tack, varav en förklarade att ”hade inte syster Härta hjälpt mig hade jag inte kommit iväg”.³⁵⁸ Ett religiöst präglad brev tackade Gud och Svenson, och beskrev svårighet i att uttrycka tacksamheten till henne ”som arbetat och ivrat

³⁵² B9/V90”Folkhögskolans betydelse från industriens synpunkt. Föredrag vid mötet i Lahti 1936”/Tryckt häfte.

³⁵³ B9/V96”Lilla älskade syster Hertha. O, vad jag är ledsn över...”/1919-08-01.

³⁵⁴ B9/V90”Utdrag ur en festskrift”/”Tankar inför folkhögskolan”/1936.

³⁵⁵ B9/V96”Kära, kära syster Herta. Tack för brevet som jag fick...”/1920-04-18.

³⁵⁶ B9/V96”Kära lilla rara syster Herta. Ett varm tack för brevet...”/1919-05-08.

³⁵⁷ B9/V91”Syster Herta! Förlåt mig att jag så länge...”/1921-06-14.

³⁵⁸ B9/V97”Goda Syster Härta!”/1924-05-04; B9/V95”Hjärtegoda Syster Herta”/1924-06-15.

för att vi skulle få komma hit”. Tobaksarbeterskan önskade att få tala med Svenson men beklagade att hon sällan såg henne. Hon framförde att mycket ”gömmes djupast inne och som närs i ens tankar, och det är så roligt att få öppna sig för någon som förstår en”.³⁵⁹

Södergårdens kvinnliga yrkesskola – från lön till villkorade stipendier

Under åren 1930-1940 fortsatte Södergårdens yrkesskola likt tidigare enligt årsberättelserna. Närvarolistor visar att den ännu var kvinnlig.³⁶⁰ Avslutningsfesterna kallades i programmet efter år 1929 ”kamratfester” eftersom även de som fullgjort sin utbildning blev bjudna.³⁶¹ De nu hemgårdsliga avslutningsfesterna synliggör hur fabrikkssystemens fostringstanke ännu gällde vid åren. Förhållandet reflekteras i hur Kyrkoherde Lyttkens var en återkommande gäst under 1930-talet. Södergårdens årsrapporter uppgav att hans föredrag handlat om ”karaktärsfostran”, ”personlig självständighet” och ”självuppföstran”.³⁶² Ett brev skrivet av Svenson till fabriksstyrelsen år 1939 påvisar kontinuiteten av yrkesskolans underliggande syfte hos fabrikkssystemet. Utifrån detta är det tydligt att tobaksarbeterskans hemlivsutbildning samt föreningen mellan yrkesliv och hemliv var av beständig betydelse på Södergården. Den synliggör även att fabrikkssystemets balansakt mellan dubbla omsorger ännu var gällande:

För fabrikkens anställda har yrkesskolan alltsedan dess första termin, våren 1917, varit en stor tillgång. Den har givit möjligheter till utbildning och kunskapsförvärv i olika avseenden men främst i det för hemmen närmast nödvändiga. Därigenom har den hjälpt kvinnorna att på den knappa tid som till följd av förvärvsarbetet blir över för hemmen göra även arbetet där så effektivt som möjligt. Den har verkat uppfordrande och välgörande för kamratandan på arbetsplatsen. För de yngre har den utgjort vägar till utbildning, för flera av de äldre har den dessutom utgjort ett av de få nervavspännande momenten i en av arbete borta och hemma strängt fylld tillvaro.³⁶³

I 20 år hade yrkesskolan enligt fabrikkssystemet främjat kvinnligt hälsotillstånd, yrkesanda och kamratskap – och samtidigt lärt eleverna under arbetstid att verkningsfullt sköta sitt hemliv. Brevet är ett förslag om stipendier för yrkesskolans elever, skrivet av Svenson efter anmodan ovanifrån. Ett annat brev förklarar bakgrunden. I detta meddelade fabrikkledningen Svenson

³⁵⁹ B9/V95”Hjärtegodas Syster Herta!”/1924-06-15.

³⁶⁰ Se B9/V46/Mapp märkt ”Yrkesskolan närvarande listor 1928-1941” med närvarolistor för perioden.

³⁶¹ B9/V44”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 2/10 -29-18/12-29 och 5/2-30-12/6-1930”; B9/V43”Södergården VT 1932”.

³⁶² B9/V43”Södergården VT 1932”; B9/V44”Yrkesskolan. Yrkesskolans gångna arbetsår har omfattat tiden 2/10 -29-18/12-29 och 5/2-30-12/6-1930”; B9/V43”Redogörelse för Studiehjälpen Södergårdens i Stockholm verksamhet under arbetsåret hösten (sept.-dec. 1937) och vårterminen (jan.-juli.1938)”.

³⁶³ B9/V90”Till Tobaksmonopolets direktörsråd”/1939-09-29.

att förutvarande ersättning för lönebortfall under deltagandet i yrkesskolan hädanefter skulle vara krediterade stipendier.³⁶⁴ Svenson inledde svaret med att betona sin ”glädje och tacksamhet” i att direktionen med sin förfrågan ”velat anvisa denna utväg med stipendier”. Hon fortsatte med hur stödet för yrkesskolan vittnade om företagets humana inställning som inte bara såg till ”en arbetsprestation utan människan bakom prestationen”.³⁶⁵ Den tydligt styrelseriktade företagsretoriken visar hennes balansakt. Direktionen antog Svensons förslag, om än på vissa villkor. De beslutade att tobaksarbeterskan behövde en permissionsedel från sin avdelning för lärarinnan att ge till intressekontoret tillsammans med en närvarorapport. Summan beräknades efter ålder och lektionstid, ju längre lektioner och ju högre ålder desto större stipendier. Det utbetalades kontant eller till sparkassekontot månatligen. Kostnaden drogs från styrelsens beviljade anslag för den sociala verksamhetens utbildningskurser.³⁶⁶ Skrivelserna avslöjar en förändring under slutet av 1930-talet. Förut betalade företaget både lön och anslag för yrkesskolan, men hädanefter endast det sistnämnda. Styrelsen tjänade således på tobaksarbeterskans hemlivsutbildning, och fabriksystemen begränsades ovanifrån.

Ett genusbrott i den tobaksindustriella yrkesskolan genom manlig matlagning

Vid samma tid framträder även en avvikelse i yrkesskolans genusordning ur arkivet. Enligt Södergårdens fritidsprogram introducerades år 1938 en kurs i ”campingmatlagning” om fyra tillfällen som uttryckligen avsåg män. Årsberättelsen meddelade samma år att kursen givit ”undervisning i tillagning av enklare maträtter samt dukning och servering”. Föreståndarinnan berättade att ”försöket slog väl ut och kommer sannolikt att upprepas”.³⁶⁷ Källan uppger att kursen räknades till yrkesskolan men beskriver inte varför. En möjlig förklaring är att utbildningarna hade samma lärarinna. Det är däremot möjligt att med andra källor bekräfta hur campingmatlagningen väckte tobaksarbetarnas engagemang. Ett cirkulär efterfrågade om intresse fanns ”liksom förra våren”, och det fanns det. Medföljande lista visar hur nio män anmälde sig, åtta från olika fabriksavdelningar och en från huvudkontoret.³⁶⁸ Närvarolistor synliggör att intresset sedan ökade, då 15-20 män i två grupper deltog under 1939.³⁶⁹ Enligt

³⁶⁴ B9/V39”Ang. social verksamhet; utbildningskurser”/1939-09-27.

³⁶⁵ B9/V90”Till Tobaksmonopolets direktörsråd”/1939-09-29.

³⁶⁶ B9/V46”Ang. social verksamhet, utbildningskurs”/1939-10-30.

³⁶⁷ B9/V43”Redogörelse för studiehemmet Södergårdens verksamhet höstterminen 1937-vårterminen 1938”.

³⁶⁸ B9/V46”Matlagning för manliga”/1939.

³⁶⁹ B9/V46”Förteckning på anmälda deltagare i manl. Matlagningskursen hösten 1939” visar 15 namn (två överstrukna) och B9/V46”Deltagare i matlagningskurs för manliga h-t 1939” visar 18 namn.

B9/V43”Redogörelse för Studiehemmet Södergårdens verksamhet HT 38-VT 39” uppger 10 deltagare per grupp och B9/V39”Yrkesskolan. 1.1 – 31.10 1939” uppger två kurser med totalt 21 deltagare.

andra programblad fortgick kursen framöver.³⁷⁰ Det finns inga fler uppgifter som förklarar intresset utöver en urklipp artikel från *Tobaksbladet* daterad 1947, vilken egentligen faller utanför tidsramen. I tidningen intervjuades en tobaksarbetare om motiven för sitt deltagande:

Vi är några stycken vid STM i Stockholm som har anmält oss till en matlagningskurs för män, som anordnats på Södergården, Söderföretagens hemgård i Stockholm [...] Vi fastnade för matlagningen, dels därför att vi är roade av det, dels därför att det i dessa hembiträdesbristens tider är ganska nödvändigt, att mannen nödortfigt kan klara sig i köket.³⁷¹

Tio år senare ombesörjde kursen tobaksarbetarens självförverkligande intresse. Den var en livlina när hembiträdet var en bristvara – det gällde mannens överlevnad i sådana kristider. När Svensons arkiv inte bekräftar huruvida samma självbevarande motiv också fanns under 1930-talet bidrar forskningsläget med kompletterande kunskap. Historikerna Britta Lövgren och Karin Carlsson visar hur det vid tiden för kursens inrättning pågick en diskursiv debatt över en förlorad kvinnlig husmoderlighet och att ”hembiträdesbristen” ovan även då var aktuell.³⁷² Sammantaget är det följaktligen klart att campingmatlagningen var en maskulin angelägenhet och anpassad därefter. Namnet tydliggör att det rörde provisorisk matlagning under fritiden utomhus och gällde inte det vardagliga hemlivet. Den var specifikt manlig, annorlunda mot kvinnornas och särskild från tobaksarbeterskorna. Under senare år var hemlivslärans matlagning på Södergården således flerfaldigt genuspräglad.

Ytterligare ett sentida genusbrott i arbetarklassens fysiska fostring

Under 1930-talet framträder, likt campingmatlagningen, en förändring i tobakskårens idrottande. Till skillnad mot tidigare syns även tobaksarbetarnas engagemang i arkivet. Härigenom blir könsdikotomin i arbetarklassens fysiska fostran samtidigt tydligare. Ett bevarat häfte med stadgarna för ”Tobaksmonopolets Idrottsförening”, grundad 1934, påvisar förhållandet. Häftets språkliga utformning pekar mot att denna enbart bestod av manliga tobaksarbetare. Paragrafer stipulerar ändamålet att ”utbilda goda idrottsmän” och antyder att medlemskapet var könsbestämt. Den inträdessökande behövde vara ”amatör” samt hos

³⁷⁰ B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1940”; B9/V43/”Redogörelse för studiehemma Södergårdens verksamhet höstterminen 1937-vårterminen 1938”. B9/V45/”S.T.M.:s fritidsprogram våren 1938. Södergårdens program. Vårterminen januari-juni 1938.”

³⁷¹ B9/V44/”16 karlar i ett kök”/urklipp ur ”Tobaksbladet” 1:1947.

³⁷² Britta Lövgren, *Hemarbete som politik. Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930-40-talen, och tillkomsten av Hemmets Forskningsinstitut*, Diss., Stockholms Universitet, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993, s 27; Karin Carlsson, *Den tillfälliga husmodern. Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940-1950*, Diss., Stockholms universitet, Lund: Nordic Academic Press, 2013, s 31-32.

Tobaksmonopolet ”anställd man”.³⁷³ Stadgar för en kvinnlig idrottsförening finns inte i undersökningens källunderlag. Likväl visar spridda texter att det fanns ett kvinnligt sport- eller idrottsförbund vid Tobaksmonopolet under tidsperioden där medlemslistor endast uppger kvinnonamn.³⁷⁴ Det är därför sannolikt att de var exkluderande och inkluderande baserat på kön likt den manliga motsvarigheten. Annars hade språkliga särskiljningar varit obehövlige.

Källor som berör den manliga idrottsföreningen är sparsamma. Det är däremot tydligt att tobaksarbetarnas fysiska aktiviteter i de flesta fall skiljde sig från tobaksarbeterskornas. Exempelvis uppger Södergårdens fritidsprogram för åren 1937 och 1938 att den manliga gruppen utövade ”redskapsgymnastik”, endast under kvällstid.³⁷⁵ Lunchgymnastiken var sålunda förbehållen tobaksarbeterskorna. Södergårdens verksamhetsberättelser ger bättre inblick i andra manliga idrottsaktiviteter. De förtydligar att den manliga idrottsföreningen sysslade med bowling, schack, fotboll, bandy, orientering och skidåkning under åren 1937-1940. Likt de kvinnliga idrottsgrupperna åkte även tobaksarbetarna på gemensamma skidresor och en gymnastikkurs – enligt bevarade närvarolistor uteslutande i manliga grupper.³⁷⁶

Eftersom det inte framkommit uppgifter att de övre positionerna på Tobaksmonopolet arbetade för enkönad idrott är det möjligt att tobaksarbetarna och tobaksarbeterskorna själva organiserade sig åtskilda. Forskningsläget kompletterar vetandet. Enligt Jens Ljunggren var gymnastiken vid sekelskiftet tätt genusförknippad. Det utvecklades vad författaren betecknar som en ”könsdualistisk” förhållning i utövandet. Uppdelningen villkorade kvinnor att bli hemmahörande i den ”estetiska” gymnastiken om de alls skulle, och fick, delta, samtidigt som kvinnorna där såg en från männen fri arena för ett självutvecklande idrottsutövande.³⁷⁷ Ljunggren slutsats ger förståelse om de idrottsliga könsbarriärerna på STM. Här var varken idrott eller idrottslig gemenskap gränsöverskridande, tvärt emot hemgårdstankens grundval. Svensons arkiv bekräftar Sven Sundins sparsamma beskrivning av idrottsaktiviteterna.³⁷⁸ Vad

³⁷³ Se paragraf 1 & 3 i B9/V68-69/”Stadgar för Tobaksmonopolets Idrottsförening”/1934.

³⁷⁴ Se exempelvis B9/V68-69/”Tobaksmonopolets kvinnliga sportklubb”/u.å.; B9/V68-69/Mapp märkt ”Idrottsföreningen manliga dito kvinnliga/Blandade år; B9/V37/”Hälsovård”/Berör åren 1936-1940.

³⁷⁵ B9/V68-69/”Manliga idrottsföreningen”/1938; B9/V68-69/”Antal deltagare i T.M:s idrottsförening”/1937.

³⁷⁶ B9/V68-69/”Manliga idrottsföreningen”/1938; B9/V68-69/”Antal deltagare i T.M:s idrottsförening”/1937; B9/V45/”STM:s fritidsprogram för höstterminen 1940”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram för vårterminen 1940”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram höstterminen 1939”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1939”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram vårterminen 1938”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram höstterminen 1938”; B9/V45/”S.T.M.s: fritids-program. Södergårdens program. Höstterminen 1937. September-December.”; B9/V68-69/”Förteckning över deltagare från tobaksmonopolet i gymnastikkurs å Lillsved sommaren 1938”; B9/V68-69/”Förteckning över deltagare i resan till Gävle, den 7 sept. 1935”.

³⁷⁷ Ljunggren menar att uppdelningen var ett sätt för samtiden och utövarna att hantera kvinnlighet, maskulinitet och modernitet. Se Jens Ljunggren, ”Modernitet och kroppsfostran. Linggymnastik och 1800-talets manlighet”, *Häften för kritiska studier* 33:3 (2000), s 28-29.

³⁷⁸ Sundin 1986, s 48-50.

som dock inte framgår hos Sundin är att det handlade om genusbetingade och klassade aktiviteter. För hos fabrikssystemen fanns åsikten att den könlösa arbetarkroppen behövde förbättras – tobakskåren behövde idrotta för att främja sig själva och för företagets skull.

Kvinnliga kroppsövningar

Även om det infaller en ökning av uppgifter om tobaksarbetarnas idrottsengagemang under perioden mellan 1930-1940, finns i jämförelse mer material som ger bättre uppfattning om vad tobaksarbetarskornas fysiska aktiviteter innebar. Flera dokument i Svensons arkivsamling visar att de kvinnliga idrottarna fortsatte med sina vandringar, skidutfärder och cykelturer. Källor från sent 1930-tal uppger att tobaksarbetarskorna bekostade en smärre del själva medan Tobaksmonopolet finansierade merparten av utfärderna.³⁷⁹ Likt tidigare utövade tobaksarbetarskorna ännu kvälls- och lunchgymnastik. Enstaka uppgifter gör gällande att de då också utövade ”redskapsgymnastik”, likt tobaksarbetarna.³⁸⁰ Ur ett brev daterat 1933 framgår att företagsledningen inte var oförbehållsamt positiva till gymnastikens varande i fabrikslokalerna. I ett svar på styrelsens förfrågan om överflyttning, framhöll fabriksstyrarna att gymnastiken inte kunde ägde rum på Södergården på grund av gruppernas storlek – hemgården var för liten – samt dess störande inverkan på studiehemmets övriga verksamheter. Styrelsens förfrågan huruvida gymnastiken kunde förläggas till fredagskvällar blev avvisad med att denna för kvinnorna var öronmärkt som ”hemsysslornas speciella veckodag”.³⁸¹ Fabrikssystemen ansåg således fredagskvällen otjänlig för utomhusliga aktiviteter, då var tobaksarbetarskan upptagen med hemlivet. Södergårdens terminsberättelse intygar att deras förbehåll ägde tyngd. År 1939 beskrev den kvällsgymnastik i fabriken där fabriksledningen ”genom välvilligt tillmötesgående” hade arrangerat omklädningsrum och dusch efteråt.³⁸²

Men Södergårdens fysiska kursprogram erbjöd även nyheter. År 1925 fanns tillfälle att delta i en ”andningskurs” där också läkarundersökning ingick.³⁸³ Det framgår inte ur arkivet vilka deltagarna var. Däremot klargör utsagor rörande kurser i ”andningsmotionsgymnastik”, hållna under 1932, att det då endast handlade om tobaksarbetarskor. Deltagarlistan uppger

³⁷⁹ B9/V68-69/”Kvinnliga sportklubben”/1938; B9/V68-69/”Obs!” Även denna vinter kommer kvinnliga sportklubben...”/u.å.; B9/V68-69/”Deltagare i skidfärden till Fornby, Leksand 26/12 1931 – 6/1 1932”; B9/V68-69/”Redovisning för skidfärden till Dalarna”/årsskiftet 1931-1932; B9/V74/”Deltagare i Skidresa i Bergslagen 27 dec-3jan”/årsskiftet 1928-1929.

³⁸⁰ Se exempelvis B9/V45/”STM:s fritidsprogram för vårterminen 1940”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram för höstterminen 1939”; B9/V45/”STM:s fritidsprogram för vårterminen 1938”; B9/V45/ S.T.M:s fritids-program. Södergårdens program. Höstterminen 1937. September-December”; B9/V39/”Vårterminen 1939”.

³⁸¹ B9/V43/”Ingeniör P.O. Holsti, Stockholm, Tobaksfabriken. Med anledning av...”/1933-01-13.

³⁸² B9/V43/”Redogörelse för Södergårdens verksamhet HT 1939”.

³⁸³ B9/V43/”Södergården arbetsåret 1924-1925”.

bara kvinnonamn, att kursen bestod av 10 tillfällen och kostade fem kronor.³⁸⁴ Läroplanerna med praktiska övningar och föredrag synliggör hur yrkesliv och kvinnlig hälsa sammanbands:

En nyhet för året äro de kurser i andningsmotionsgymnastik. Kursplanen har utarbetats med tanke på, dels att motverka det ensidiga arbetet i fabriken, dels att lära arbeterskorna att anpassa arbetet efter andningsrytmen och på så sätt med minsta möjliga ansträngning uppnå ett gott arbetsresultat.³⁸⁵

Fortsatt kurs i andningsmotionsgymnastik. I anslutning har Dr Lejdström hållit en föreläsning om synpunkter angående föda och andningsrörelse. I samband ordnades en liten utställning av olika råkosträtter som även fingo avsmakas.³⁸⁶

Vägen till det goda yrkeslivet gick via magen och andningen – tobaksarbeterskorna behövde lära sig kroppslig anpassning till maskinerna, och undervisning i matlagning för att bli bättre på att andas. Ansvar för yrkeslivets kroppsliga påfrestningar ålades tobaksarbeterskan. Arbetsresultatet blev hennes att ordna upp genom att lära sig andas och äta på rätt sätt.

Undersökningens källunderlag begränsar större vetskap om manliga idrottsaktiviteter annat än deskriptivt och skildrar inte tobaksarbetarnas personliga erfarenheter härav. Det ger däremot möjlighet till insyn i tobaksarbeterskornas upplevelser vilket ett bidrag vid firandet av Svensons 50-årsdag illustrerar. I boken framförde den kvinnliga gymnastikgruppen sin varmaste tacksamhet till henne och beskrev den glädje och vänskap de fått genom idrotten:

Bara den känslan av att få göra en resa för att visa gymnastik och glädja andra var en lyckokänsla som vi ofta ta fram, när vi dryfta gymnastik. Glädjen skall stå högt i tak, heter det, ja det gjorde den även här. Vi hoppade nämligen vårt svikthopp så intensivt i den vilda glädjeyran att takkronan ville komma ner till oss. Barnasinet fick, som vid alla liknande tillfällen, visa vad vi vuxna människor kunna känna. Herta har alltid givit oss av sin impulsiva glädje och på alla vis skänkt oss av allt det goda som hon så rikt har inom sig, uppoffrade sig själv för att se alla glada. Vi tacka syster Herta varmt, och önska, att det goda vi fått genom henne skall växa starkt och spridas.³⁸⁷

Kanhända var eftertrycket förstärkt genom sammanhanget, men citatet visar fabrikssystemens betydelse för gymnasterna. En annan text i samma bok åskådliggör hur även vandringarna, skidfärderna och cykelturerna gav minnen och möjligheter för livet enligt återberättelsen av

³⁸⁴ B9/V44/"Deltagare i andningsmotionsgymnastik"/HT 1932-VT 1933.

³⁸⁵ B9/V43/"Södergården VT 1932". Understruket i original.

³⁸⁶ B9/V43/"Södergården HT 1932". Understruket i original.

³⁸⁷ B9/V110/Inbunden bok märkt "Till Herta Svenson 21 april 1936"/"Till syster Herta som nu fyller 50 år, vilja vi alla i gymnastiken...."/1936.

en tobaksarbeterska. I Göteborgs skärgård mötte flera havet för första gången. På Allvaret såg de soluppgången. De åkte skidor i vinterlandskapen. Texten beskrev gnistrande rimfrost, nattliga slädturer, midnattssol och norrsken. Den beskrev doften av linneablomman på rosafärgade fjällsluttningar och en förundran över naturen – tidvattnet, fjälltopparna, karga ödemarker och hisnande dalgångar.³⁸⁸ Även bidragen till Södergårdens ”vandringsspristävlan” år 1938 diktar om vandringssupplevelsorna. Hyllningar till naturen, vandringssvänner och utevarandets stärkande egenskaper är återkommande i bidragen. Naturen gjorde anden fri och kroppen frisk – den gav färg åt ansikte och vardagsliv.³⁸⁹ Förstnämnda författare avslutade sin hyllningstext med känslan av att ha varit med om någonting speciellt och få förunnat:

När man varit med på några vandringar, blir Sveriges karta inte längre en samling döda namn. Man känner igen dem och tycker sig se platsen kanske också människor man träffat där. Kartboken blir en kär, det är roligt att i den följa de vägar och stigar man gått [...] När jag i tankarna går tillbaka till våra färder, till alla roliga episoder och till alla vackra minnen ge gav, får jag litet samvetsagg. Det var så svårt att efteråt tala om vad man känt. Kanske har därför inte så många tacksamma ord nått fram till Herta, som man önskat, jag vet dock att för mig och många andra som varit med, har dessa vandringar i vårt vackra land blivit högtidsdagar som man aldrig glömmet.³⁹⁰

Genom Södergården och fabrikssystemens arbete – och sig själva – gjorde vandringarna landet levande och gav tobaksarbeterskorna minnen och vänskap för livet.

Utveckling, avveckling och omvandling

Under 1930-talet syns förändringar i Södergårdens verksamhet och i fabrikssystemens arbete. I jämförelse med tidigare är Svensons balansakt mindre framträdande; dock ännu synlig; i arkivmaterialet då fabrikssystemens genus- och klasspräglade motiveringar var beständiga. Vad som däremot är tydligt är hur den samhällsliga genusordningen inkorporerades i Södergårdens verksamheter, ofta genom tobakskåren själva. Förhållandet är tidigare ouppmärksammat. Avtrycken av Södergårdens betydelse för tobaksarbeterskorna är också tydligare i arkivet än förut. Vid slutet av tidsperioden avvecklade STM sin finansiering av studiehemmet.³⁹¹ Vad omvandlingen betydde för fabrikssystemet och tobaksarbeterskorna är ännu en öppen fråga.

³⁸⁸ B9/V110/Inbunden bok märkt ”Till Herta Svenson 21 april 1936”/”Till syster Herta! Var gång...”.

³⁸⁹ B9/V44/”Tio vandringssvisor. Resultatet av en vandringsspristävlan inom Tobaksmonopolets Stockholmsfabrik”/1938.

³⁹⁰ B9/V110/Inbunden bok märkt ”Till Herta Svenson 21 april 1936”/”Till syster Herta! Var gång...”.

³⁹¹ Södergården omvandlades år 1941 till en förening med flera andra företag i styrelsen. Se Sundin 1986, s 57.

SLUTDISKUSSION

Undersökningen klargör att Tobaksmonopolets särdrag, sammanblandningen mellan halvstatligt industriell välfärd, hemgården-som-studiehem och fabrikkssystemens yrkesroll, var en komplex historia. Den synliggör hur föreställningar, försanthållanden och konstruktioner av klass och kön präglade Herta Svensons yrkesroll som fabrikkssystemer och verksamheterna vid Södergården. Undersökningen visar hur fabrikkssystemet hanterade sin balansakt och prekära position genom att på olika vis utifrån tidens konstruktioner av klass och kön motivera sitt arbete och företags sociala välfärd. Balansakten var mest framträdande under tidiga år, men synlig under hela undersökningsperioden. Tydligast manifesteras denna i hur fabrikkens arbetare och arbeterskor genomgående framställdes som underutvecklade och oförmögna att handha sig själva, och hur företaget tjänade på deras fostran. Främst handlade det om en ständigt otillräcklig och sämre, men paradoxalt evigt förbättringsbar tobaksarbeterska. Hon underordnades fabrikkssystemet på grund av sin samhällsposition och samtidigt i egenskap av kvinna vilket här var tydligt samspelande maktstrukturer. Härigenom blev de kvinnliga tobaksarbeterskorna, men även hela tobakskåren, fabrikkssystemens ansvar. Detta legitimerade fabrikkssystemens engagemang och åtgärder inför hennes överordnade. Konstruktionerna av genus och klass låg följaktligen till grund för fabrikkssystemens yrkesliv. Men fabrikkssystemets position var i sin tur ofta under skärskådan eller restriktioner från ovan. Hon ägde stort inflytande nedåt och visst inflytande uppåt; över tid kontrollerades och reducerades bägge av fabrikkdirektionen. I och utanför fabriksrummet var det treeniga förhållandet – mellan de fabriksanställda, fabrikkssystemet och fabrikkdirektionen – ett av makt, kontroll och hierarkiska ordningar. Samtidigt förtydligar undersökningen hur Herta Svenson som fabrikkssystemer också införde livsomfattande möjliggöranden för fabrikkens personal. På Tobaksmonopolet förverkligade hon utsikter för bättre hälsa, ekonomi och utbildning; annars eftersatta frågor och svåråtkomliga möjligheter för arbetskåren. Hennes engagemang, arbete och omsorg sträckte sig över tid ofta utanför fabriksrumsliga ramar. Analysen har fördjupat kunskapen om Svensons vitala roll i tillblivelsen och varandet av välfärdsinrättningarna. Enskilda insatser av personer som Herta Svenson är sannerligen ännu allt för litet uppmärksammat.³⁹²

Resultaten belyser också att verksamheterna på Södergården fyllde olika funktioner och hade olika betydelser beroende på perspektiv. Genom Svensons arkivsamling synliggörs hur

³⁹² Kollind 2003, s 173.

tobakskåren höll Södergården som betydelsefullt för vänskap, gemenskap och utbildning. De förverkligade sin självutveckling både innanför och utanför studiehemmets, fabrikkssystemens och fabriksstyrelsens överinseende. Genom Södergården och sig själva erfor de upplevelser och erfarenheter som gav möjligheter och minnen för livet. Undersökningen betonar att relationen mellan fabrikkssystem och tobaksarbeterskorna också bestod av förtrogenhet, ömsesidig omsorg och genuin vänskap som trotsade sociala skiktningar och kvinnliga livspositioner. Handlingar ur Svensons arkiv ger därmed unika insikter i, och kunskap om, villkoren för kvinnligt industriellt förvärvsarbete, och sällsynt inblick i deras vardag under en omvälvande tidsperiod. Det är härigenom fabrikkssystemens och tobaksarbeterskornas egna narrativ blir synliga, de ofta fördolda rösterna i historien och i historieskrivningen. Handlingarna i Svensons arkiv visar också hur studiehemmet för fabrikkssystem genomgående var hemgårdsideologiskt. Tankekomplexet inom rörelsen var tydligt närvarande i Svensons motiveringar inför fabriksstyrelsen, men även i verksamheterna på studiehemmet. Över tid eftersökte fabrikkssystem en gränslös samvaro, i linje med hemgårdsideéerna, och arbetade kontinuerligt för att införliva dessa. Tanken hade även verkligt fäste där samvaron var såväl villkorlös som villkorad. För till skillnad mot tidigare forskning som betonar rörelsens religiösa fundament, klargör undersökningen att det framför allt var klassade och könade konstruktioner som utgjorde byggstenarna för hemgården i fråga. Fabrikkssystem motiverade och legitimerade Södergårdens aktiviteter på samma sätt som sin yrkesposition. Det är tydligt hur Södergården var fabrikkssystemens uppfostringsprojekt, inriktat mot kvinnlig domesticitet. Det är även tydligt hur studiehemmet genom sina kurser och samvaro hade hemsubstituerande syften. Dess betydelse bestod i att antingen förbättra eller återskapa tobaksarbeterskornas alltigenom bristande, försvunna eller förlorade kvinnohem. Södergården eftersträvade även att motverka tobaksarbeterskornas bristande, försvunna eller förlorade hemkunskaper – ett över tid återkommande försanthållande som baserades på såväl genus- som klasskonstruktioner. I sammanhanget synliggör undersökningen återigen korsande maktstrukturer som tidigare inte tagits i beaktande gällande svenska förhållanden.

De övergripande undersökningsresultaten faller därmed både inom och utom forskningslägets tidigvarande förklaringsramar. Analysen tangerar endera tolkningslinje och synliggör hur manifestationer av såväl *social reform* som *social kontroll* även sträckte sig utanför hemgårdsrörelsens ämnesområde. Den visar hur dessa slutsatser också var gällande beträffande fabrikkssystemens yrkesroll och industriell välfärdsverksamhet, som tidigare främst diskuteras i termer av paternalism, maternalism eller välgörande förbättring. Genom att förena tidigare separata forskningsfrågor synliggörs flerfaldiga sammankopplingar som tidigare inte

har uppmärksammat. I relation till tidigare studier klargör undersökningen hur Svensons dubbelsidiga position, hennes omsorg om företaget respektive personalen, hade långt större betydelse än vad som förut varit känt. Undersökningen understryker att insikt i fabrikssystemens balansakt utgör själva kärnan i förståelsen av yrkesrollen vid tiden. Denna förklarar i tur även hur de polära tolkningarna inom forskningen – reform eller kontroll, förmynderi eller förbättring – var historiskt förenade. Härigenom bekräftar undersökningen även bärigheten av studier som lyfter bägge aspekter, men utvecklar också sådana tolkningar med förklaring om hur det kom till uttryck.³⁹³ I fallet med Tobaksmonopolet fastlägger undersökningen dessutom att fabrikssystemet var navet för den övergripande sociala verksamheten. Jämfört med tidigare studier som analyserar ämnena på ett övergripande plan, påvisar undersökningen därmed fördelen med att fokusera på det specifika. Härigenom fördjupas kunskapen och ger nya perspektiv på det större sammanhanget. Detta öppnar för vidare forskning, eftersom undersökningens resultat bekräftar, nyanserar och destabiliserar tidigare tolkningar. Att såsom den dominerande tendensen inom svenskt forskningsläge endast se till socialreformatoriska intentioner och förklaringar skymmer manifestationer av genus- och klasskonstruktioner. Därigenom döljs de maktrelationer som undersökningen klargör rörande Tobaksmonopolet. Omvänt tillför undersökningen nyanser till kritiska studier som i det internationella forskningsläget endast betonar aspekter av social kontroll i sammanhanget. På Tobaksmonopolet hade fabrikssystemet genuina intentioner att förbättra sociala, ekonomiska och hälsomässiga villkor för tobaksarbeterskorna. Frågeställningarna har betydelse även för vår tid eftersom såväl hemgårdsrörelsen som fabrikssystemet ännu finns – om än idag kända för oss vid andra namn eller uttryck genom historiens föränderligheter.

Likaledes gäller det för undersökningens teoretiska ramverk. Studier över fabrikssystemet och industriell välfärd anlägger oftast antingen genusteori eller klassanalys, eller främst ingetdera. Därmed lämnas sådana kritiska aspekter oproblematiserade. Intersektionella studier inom det internationella forskningsfältet rörande hemgårdsrörelsen påvisar däremot vikten av att beakta multipla maktordningar i förståelsen. Genom att anlägga ett kombinerat maktanalytiskt perspektiv av både klass- och genusteori, visar undersökningen hur Tobaksmonopolets särdrag tillsammans med fabrikspersonalens sammansättning innebar en komplex sammanblandning av hierarkiskt klassade och könsliga ordningar. Genom resultaten klargörs hur genusteori allena skulle dölja klassaspekten, och att enbart klassanalys skulle skymma betydelsen av kön. Därför bidrar undersökningen med nyanser och utmaningar även

³⁹³ Wikander 2011, s 64 ger ett övergripande exempel på sådana tolkningar men utvecklar inte resonemanget. Se även Norlander, 2000, s 267 som lyfter samma aspekter men samtidigt betonar kunskapsluckan i frågan.

till diskussioner som rör gångbarhet och begränsningar för teoretiska perspektiv och deras implementering.

Undersökningens slutsatser har tydliga beröringspunkter med diskussioner inom forskningsläget som rör vidare kontexter. Forskningen visar hur det i samtiden fanns en överbyggande tanke om det *goda hemmet*.³⁹⁴ Denna knyter i tur an till den omdebatterade frågan om det teoretiska begreppet och det historiska varandet i könsligt separata sfärer – mannens och kvinnans tillhörigheter i det *offentliga* respektive det *privata*. Frågan är inom forskningsläget diskuterad och i senare studier även problematiserad. Att den även är genuskodad, tidsomspännande och mångsidig är tydligt.³⁹⁵ Det finns en mångfald av begrepp som förklarar manifestationerna av normkomplexet kring *det goda hemmet* i samhället vid undersökningens tidsperiod. Exempelvis kallar Karin Nordberg det för ”husmorsfostran”.³⁹⁶ Anna-Karin Hatje lyfter en ”moderlighetsideologi”.³⁹⁷ Ritva Gough diskuterar förhållandet genom koncepten ”borgerlig maternalism” och ”omsorgsideologi”.³⁹⁸ Karin Carlsson talar om ”husmodersideal”.³⁹⁹ Kerstin Norlander menar att en ”kollektivistisk husmoderlighet” var manifestationen av en tankevärld vilken Norlander betecknar som en ”domesticerad kvinnlighet”.⁴⁰⁰ Likväl är det tydligt att Tobaksmonopolets hopblandade särdrag komplicerar föreliggande förklaringsmodeller. De används ofta för att analysera andra sorters rum såsom politiska, borgerliga och, eller, religiösa sådana. I relation till Södergården, framgår ur undersökningen hur fromheten inte var av samma betydelse och hur de kontrollerande dragen var avhängiga andra förklaringar. Här var kvinnan inte heller hemmafru utan

³⁹⁴ Se Åsa Broberg & Birgitta Sandström, ”Hushållningens pedagogiska innehåll – en analys av ICA-Kuriren 1942”, *Historisk tidskrift* 138:2 (2018), s 257-259 som presenterar en mycket god forskningsöversikt i frågan. Se även Hirdman, 1989, s 65-67; Carlsson 2013, s 29-50; Björkman 2007, s 107-12; Wikander 2011, s 56-58.

³⁹⁵ Konceptet har blivit tolkat som ett historiskt (absolut) fenomen, men även använts som ett teoretiskt begrepp. Bärigheten har blivit ifrågasatt i fråga om representativitet och historisk förankring där såväl gränsen mellan sfärerna som sfärerna självt är omdebatterade frågor. Se Amanda Vickery, ”Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History”, *The Historical Journal* 36:2 (1993), s 383-414; Deborah L. Rotman, ”Separate Spheres? Beyond the Dichotomies of Domesticity”, *Current Anthropology* 47:4 (2006), s 666-674; Joan B. Landes, ”Further Thoughts on the Public/Private Distinction”, *Journal of Women’s History* 15:2 (2003), s 28-39 samt Steinbach, 2012, s 826-837 som diskuterar debatten inom forskningsläget.

³⁹⁶ Karin Nordberg, ”En flitig, förnuftig, finurlig, förnöjsam, företagsam, fredsälskande, föreningsaktiv fru och flerbarnsmor med förråden fyllda. Om husmorsfostran och medborgarbildning i radion” i Nordberg & Rydbeck (red.), 2001, s 65, 86.

³⁹⁷ Anna-Karin Hatje, ”Folkbarträdgården i Norden – det goda hemmets politik” i Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen (red.), På tröskeln till välfärden. Vägörensreformer och arenor i Norden 1880-1930, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1995, s 155.

³⁹⁸ Ritva Gough, ”Från hembiträden till social hemtjänst” i Annika Baude & Cecilia Runnström (red.), *Kvinnans plats i det tidiga välfärdssamhället*, Stockholm: Carlsson bokförlag, s 41.

³⁹⁹ Carlsson 2013, s 26.

⁴⁰⁰ Kerstin Norlander, ”Den kollektivistiska husmoderligheten. Södra KFUK och fabriksarbeterskorna i Stockholm 1887-1930” i Taussi Sjöberg & Vammen (red.) 1995, s 108- 109.

förvärvsarbeterska vilket innebar att hennes dubbla livspositioner redan i sig komplicerar ett statistiskt hemmahörande. Därtill visar undersökningen hur tobaksarbeterskans hemliv – det privata – ständigt var en tobaksindustriell – offentlig – angelägenhet. Likaså cirkulerade det offentliga medborgarskapet i fabriksrummet. Bägge sammankopplades ofta med ordningen, eller oordningen, i det privata kvinnohemmet. Forskningslägets stora begreppsapparat förklarar därför främst andra kontexter och räcker inte fullt ut för förståelse av undersökningens problemområde. I frågan om uttrycken av sammanblandningen med Södergården, fabriksystemens arbete och hemgårdsrörelsens tankekomplex är det mer gångbart att tala om en *domesticerande hemideologi* som överskred flera gränser.

I sammanhanget har de analytiska verktygen *hemliv*, *yrkesliv* och *samhällsliv* visat sig vara fruktbara. De bygger på forskningsdiskussionerna om könsligt separata sfärer. Därmed erkänner de den teoretiska tankefiguren om privat och offentligt, men även hur densamma i verkligheten riskerar att reducera kvinnor till objekt och därigenom medföra reella restriktioner. Likväl vidareutvecklar de debatten om begreppsparets begränsningar. De tar hänsyn till den innevarande otympligheten i absoluta gränsdragningar i historien som sällan medger sådana linjer. Verktygen är därför behjälpliga i att visa hur teoretiska visioner om separata sfärer inte alltid stämmer överens med den empiriska praktiken och konkretiserar övergripande teoretiseringar. De mjukar följaktligen upp teoretiska dikotomier och utgör därför en metod som möjliggör förståelse för hur kvinnan positionerades i olika rum, men samtidigt hur inordningen begränsade och villkorade kvinnlig rörlighet. Likaså ger de utrymme för kvinnor som handlande subjekt eftersom livet också var hennes. För undersökningens vidkommande är verktygen metodologiskt givande då frågeställningarna rör kvinnliga livspositioner, och undersöker hur omgivningarna sökte hantera deras föreställt problematiska gränsöverskridande mellan hem och arbete. Begreppen synliggör därmed hur kvinnliga positioneringar ofta trotsade varandras privata eller offentliga karaktär – både ovanifrån och underifrån – vid en komplex tidsperiod; självt på ännu en svårdefinierad gräns mellan tradition och modernitet.⁴⁰¹ Genom att implementera de analytiska verktygen, visar undersökningen hur problemområdet karaktäriserades av en domesticerande hemideologi som grep in i och sammanblandade det kvinnliga hemlivet, yrkeslivet och samhällslivet och därigenom suddade ut den privat-offentliga gränsen.

⁴⁰¹ Se Emma Severinsson, *Moderna kvinnor. Modernitet, feminitet och svenskhet i svensk veckopress 1920-1933*, Diss., Historiska institutionen, Lund: Lunds Universitet, 2018, s 30-35 som diskuterar forskningslägets tolkningar av ”modernitet” samt ”könad modernitet” och därigenom även förståelser av ”tradition”.

SAMMANFATTNING

I studien undersöks Herta Svensons yrkesliv som fabrikssystem på AB Svenska Tobaksmonopolet och industrisocial välfärdsverksamhet vid studiehemmet Södergården (företagets hemgård) under åren 1916-1940. Frågorna undersöker hur Svenson hanterade sin dubbelsidiga yrkesroll, Södergårdens olika funktioner, relationerna mellan fabrikssystemen och tobaksarbeterskorna samt betydelsen av kön och klass i sammanhanget. Undersökningen har ett teoretiskt ramverk av genusteori och klassanalys i syfte att synliggöra samspelande maktstrukturer. För studien har de metodologiska analysverktygen *hemliv*, *yrkesliv* och *samhällsliv* utvecklats, vilka bygger på forskningsbegreppen *privat* respektive *offentligt*; könsligt separata sfärer. Källunderlaget består av handlingar ur Herta Svensons arkivsamling. Metoden är biografisk med närläsning av källmaterialet. Dispositionen är kronologisk.

Det första avsnittet undersöker de formerande åren för fabrikssystemen och Södergården. Det visar att Svensons balansakt mellan dubbla omsorgsansvar är tydlig. Samspelande maktstrukturer med grund i klass- och genuskonstruktioner, såväl som gränsöverskridande, kvinnlig vänskap synliggörs. Fabrikssystemen legitimerade sin yrkesroll uppåt genom könliga och klassade tobaksarbeterskor. Betydelsen av hemgårdsrörelsen i sammanhanget betonas. Avsnitt två analyserar hur Svensons arbete och Södergårdens verksamhet fick fastare former. Det visar hur hemgårdsideologin i fabriksrummet vilade på konstruktioner av genus och klass framför religiösa aspekter. Även reformativa aspekter tydliggörs, och hur ovillkorade, relationer betecknar inomkvinliga relationer på Södergården. Likväl visar avsnittet kontroll, samt könade och klassade konflikter. Det sista avsnittet lyfter hur fabrikssystemens balansakt ännu är synlig om än inte lika framträdande som tidigare. Det uppmärksammar hur den samhälleliga genusordningen inkorporerades i Södergårdens verksamheter.

Undersökningen framhåller hur insikt i Svensons hantering av sin balansakt utgör kärnan i förståelsen för historiska manifestationer av både *reform* och *kontroll*. Analysen nyanserar och utvecklar studier som endast lyfter restriktiva aspekter. Härigenom ifrågasätts även den dominerande tolkningsbilden av reform inom svensk forskning. Resultaten väcker nya frågor och påvisar behovet av vidare forskning. Studien påvisar också fördelen med att kombinera genusteori och klassanalys till ett teoretiskt ramverk. Den klargör fruktbarheten i de metodologiska verktygen *hemliv*, *yrkesliv* och *samhällsliv*. De har visat sig användbara i att fördjupa kunskapen och förståelsen för könade sfärer, och hur gränsen mellan *privat* och *offentligt* inte alltid är teoretiskt enkel eller historiskt absolut.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor – arkivmaterial

Göteborgs universitetsbibliotek: KvinnSam

”Tobaksarbetarskornas arkiv” (B:9)

<<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-115424>> (hämtad 2022-09-12)

Handlingar ur följande volymer med beskrivningar från arkivförteckningen tillgänglig på

<<http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:115424/ATTACHMENT-0001.pdf>> (hämtad 2022-09-12):

Volym 37 – ”Stater för social verksamhet 1927-1933, handl. ang. d:o 1924-1950, årsredogörelser för intressekontoret 1920-1927, lucka 1925.”

Volym 39 – ”Stater för social verksamhet 1934-1951. (d:o 1949-1965 i vol.35).”

Volym 41 – ”Elevförteckningar från Södergårdens kurser 1917-1930: engelska, tyska, svenska, handarbete m.m.”

Volym 42 – ”Elevförteckningar från Södergårdens kurser 1921-1935: engelska, tyska, psykologi, matlagning m.m.”

Volym 43 – ”Protokoll, stadgar för Södergården, handlingar 1922-1930, årsredogörelser 1922-1941, samkväm 1924-1935.”

Volym 44 – ”Deltagare i Södergårdens kurser och cirklar 1933-1947, verksamhetsberättelser m.m. för föreningen Södergården 1942-1947. Häri även handlingar angående yrkesskolan 1917-1947.”

Volym 45 – ”Södergården och Söderföretagens Hemgård; prospekt, verksamhetsberättelser 1924-1965.”

Volym 46 – ”Handlingar ang. yrkesskolan 1921-1941, demonstrationskurs i matlagning, närvarolistor m.m.”

Volym 47 – ”Kurser för avskedade arbetare 1923-27, arbetslöshetskurs, omskolningskurser för förtidspensionerade 1941, omskolningskurs 1953, lärlingsutbildning 1944-47 (med tryck), introduktionskurs för nyanställda 1947. Diverse tryck o. prospekt ang. kvinnors utbildning bl.a. ”Några arbetsområden för kvinnor. Föredrag hållna vid av Svenska kvinnors Medborgarförbund anordnade möten i okt. 1923” samt ”Flickornas yrkesval. Anvisningar i fråga om vissa yrken och utbildningsvägar på uppdrag av Stockholms folkskoledirektion utarbetade av Emilia Broomé.” 1924.”

Volym 48 – ”Korrespondens ang. kurser 1920-1927, Saia-kurser 1922-1943, introduktionskurs för nyanställda 1947.”

Volym 65 – ”Allmänna fabriksfester 1924-1946, folkvisedanslag 1925-1935.”

Volym 66 – ”Julfester 1930-1944.”

Volym 68-69 – **Volymerna är lagda i samma kartong i arkivet.** ”Rytmisk gymnastik 1943-45, skidutfärder 1931-32, idrottsföreningar, gymnastik, manskör, musikkår, simkurser, konstförening, esperantocirkel 1930, trädgårdsintresserade, abonnemang på konserter” (Volym 68) samt ”Handlingar ang. Tobaksmonopolets bibliotek 1934-1950 med stencilerad katalog.” (Volym 69)

Volym 74 – ”Sommarvandringar 1923-1932, cykelfärdsförslag och upplysningar semestervistelser 1925-1940, semesterresor i Frankrike o. Schweiz 1953-55.”

Volym 79 – ”Diverse handlingar ang. det sociala arbetet.”

Volym 80 – ”Herta Svenssons redogörelser för sin verksamhet som fabrikssystemer vid cigarettfabriken i Stockholm 1916-20, kaptan Wallenbergs motivering för sociala arbetet 1927, enstaka brev ang. arbetet från Herta S till dir. Westerberg 1927-43. Herta Svenssons dagbok över hembesök 1916, kassabok från arbetet 1924-30. Handl. ang. Tobaksmonopolets skolbarnshem 1917-34, Herta Svenssons almanackor 1924-42, hennes anmälan om tjänsteresor 1930-42.”

Volym 85 – ”Herta Svenssons papper: Hemgårdskonferens m.m. 1945, brevväxling med Torsten Ysander 1927, samarbete med Centralförbundet för socialt arbete, Fredrika Bremerförbundet. Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet. Tryck från rösträttskampen”

Volym 90 – ”Herta Svenssons privata utkast och anteckningar.”

Volym 91 – ”Brev till Herta Svensson 1922-24, 1981. Brev från Herta t. Gunnar Dahlqvist, 1927.”

Volym 95 – ”Brev till Herta Svensson från personalen vid STM:s fabriker.”

Volym 96 – ”Brev till syster Herta Svensson 1919-1952.”

Volym 97 – ”Brev till syster Herta Svensson 1924-1931.”

Volym 108 – ”Brev m fl handlingar, bl a brev från konstnären Axel Erdman, Emilia Fogelklou, Tobaksmonopolets chefer (?). Almanackor 1953, 1980. Litet klipp och tryck.”

Volym 110 – ”Hyllningar på 50-årsdagen 1936.”

Volym 114 – ”Tryck, broschyrer/särtryck, tidningar samt en bok. Bland författarna finns: Emilia Fogelklou, Honorine Hermelin Grönbech, Gerda Meyerson (bok: Arbeterskornas värld 1917), Ada Nilsson, Greta Stendahl.”

Litteratur

- Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Stockholm: Carlson Bokförlag, 1988, 272s
- Barton, Arnold H., "The Conscience of the Rich. Djursholm, Birkastaden, and Swedish Liberalism", *Scandinavian Studies* 80:2 (2008), s 167-184
- Bergman, Helena & Severinsson, Emma, "Kvinnohistorier. Kvinnor i svensk historisk forskning", *Historisk tidskrift* 141:3 (2021), s 397-408
- Björck, Henrik, "Den sociale ingenjören på intressekontoret: en studie i svensk välfärdshistoria" i Sven Widmalm (red.), *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria*, Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet, 2002, s 103-137
- Björkman, Jenny, "Rätten till det goda hemmet. Om bostadsinspektion i 1930-talets Stockholm" i Florin, Christina, Elgán, Elisabeth & Hagermann, Gro (red.), *Den självstyrande medborgaren? Ny historia om rättvisa, demokrati och välfärd*, Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007, s 107-129
- Blomqvist, Håkan, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2017, 133s
- Briggs, Asa & Macartney, Anne, *Toynbee Hall: the first hundred years*, London: Routledge & Kegan Paul, 1984, 208s
- Broberg, Åsa & Sandström, Birgitta, "Hushållningens pedagogiska innehåll – en analys av ICA-Kuriren 1942", *Historisk tidskrift* 138:2 (2018), s 255-285
- Carlson, Benny, *Amerikansk välfärdskapitalism och social ingenjörskonst*, Stockholm: SNS Förlag, 2003, 151s
- Carlson, Benny, *Den sociala ingenjörskonstens rörelser. Om Hoover, Hesselgren och hundra års händelser*, Lund: Sekel Bokförlag, 2007, 138s
- Carlson, Benny, "Signe & Iris – svenska socialingenjörer", *Socialvetenskaplig tidskrift* 3-4 (2004), s 364-379
- Carlson, Benny, "Hesselgren, van Kleeck och IRI – från industri till planekonomi", *Historisk tidskrift* 126:2 (2006), s 215-235
- Carlsson, Karin, *Den tillfälliga husmodern. Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940-1950*, Diss., Stockholms universitet, Lund: Nordic Academic Press, 2013, 240 s
- Damm, Margareta, *Personalarbete: yrke eller passion*, Göteborg: BAS, 1993, 164 s

- Damm Margareta & Dahte, Birgitta, *HR – yrke, profession eller professionalism?*, Lund: Studentlitteratur, 2016, 183s
- Davis, Allen F., *Spearheads of Reform. The Social Settlements and the Progressive Movement, 1890-1914*, New York: Oxford University Press, 1967, 344s
- De Kazincky, Ferenc, *Yrkesinspektionen 1890-1948*, Diss. Stockholm: Kungliga tekniska högskolan, 1996, 522s
- Drake McFeely, Mary, *Lady Inspectors. The Campaign for a Better Workplace 1893-1921*, Oxford: Basil Blackwell, 1988, 200s
- Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925-35*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1991, 240s
- Eskilsson, Lena & Lindberg, Berit "Honorine Hermelin Gronbech – pedagog och samhällsvisionär på avsiktsfri mark" i Nordberg, Karin och Rydbeck, Kerstin (red.), *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, Linköping: Mimer, 2001, s 49-62
- Fellman, Susanna, "Company Welfare Programmes and Industrial Modernization in Finland", *Scandinavian Journal of History* 44:5 (2019), s 665-692
- Gough, Ritva, "Från hembiträden till social hemtjänst" i Baude, Annika & Runnström, Cecilia (red.), *Kvinnans plats i det tidiga välfärdssamhället*, Stockholm: Carlsson bokförlag, s 39-56
- Gross, Mattias, "Collaborative Experiments: Jane Addams, Hull House and Experimental Social Work", *Social Science Information* 48:1 (2009), s 81-95
- Hamrin Thorell, Ruth, Gärde Widemar, Ingrid, Myrdal, Alva & Bergman, Malin, *Boken om Kerstin Hesselgren. En vänstudie*, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner Förlag, 1968, 187s
- Halldén, Gunilla, "Moster Disa i Birkastan: barnträdgården som arena för socialt arbete" i Balldin, Jutta, Dahlbeck, Johan, Harju, Anne & Lilja, Peter (red.), *Om förskolan och de yngre barnen – historiska och nutida nedslag*, Lund: Studentlitteratur AB, 2014, s 17-35
- Hatje, Anna-Karin, "Folkbarnträdgården i Norden – det goda hemmets politik" i Taussi Sjöberg, Marja & Vammen, Tinne (red.), *På tröskeln till välfärden. Vägörensreformer och arenor i Norden 1880-1930*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1995, s 81-103
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm: Carlssons Bokförlag, 1989, 248s
- Hirdman, Yvonne, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Malmö: Liber, 2001, 216s
- Höjer, Björn, "Att jämna ut motsättningarna'. Ådalen 1931 och studiehemmet i Kramfors" i Laginder, Ann-Marie & Landström, Inger (red.), *Folkbildning – samtidig eller tidlös? Om innebörder över tid*, Linköping: Mimer, 2005, s 35-52

Hultgren, Anne, Swedner, Gunnel & Wahlman, Gunborg, *Hemgården i Lund: en förenings historia åren 1941-1980*, Lund: Föreningen Lunds ungdoms- och hemgård, 1982, 190s

Karlsson, Tobias, *Downsizing. Personnel Reductions at the Swedish Tobacco Monopoly, 1915-1939*, Diss., Ekonomisk-historiska institutionen, Lund: Lunds Universitet, 2008, 329s

Kollind, Anna-Karin, "Kvinnor och socialt arbete – vid övergången från filantropi till profession", *Socialvetenskaplig tidskrift* 2-3 (2003), s 172-192

Koven, Seth, *Slumming: Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton: Princeton University Press, 2004, 399s

Landes, Joan B., "Further Thoughts on the Public/Private Distinction", *Journal of Women's History* 15:2 (2003), s 28-39

Lasch-Quinn, Elizabeth, *Black Neighbors: Race and the Limits of Reform in the American Settlement House Movement, 1890-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1993, 225s

Leigh James, Cathy, *Gender, Class and Ethnicity in the Organization of Neighbourhood and Nation: The Role of Toronto's Settlement Houses in the Formation of the Canadian State 1902 to 1914*, Diss., University of Toronto, 1997, 371s

Lewén, Aurora, *Resfeber. Berättelser från semesterns barndom 1938-1959*, Diss., Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 2017, 287s

Lindqvist, Carolina, *Industriarbeterska och det uppväxande släktets vårdarinna: bilder av arbetarklasskvinnors lönearbete i Sverige 1880-1914*, Masteruppsats, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholm: Stockholms Universitet, 2008, 48s.

Ljunggren, Jens, "Modernitet och kroppsfostran. Linggymnastik och 1800-talets manlighet", *Häftan för kritiska studier* 33:3 (2000), s 21-33

Ljunggren Suokas, Paulina, *Fabriksflickans bildning. Gerda Meyerson och Föreningen Hem för arbeterskor 1898-1923 = [The factory-girl's education: Gerda Meyerson and Föreningen Hem för arbeterskor]*, Magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, Borås: Högskolan i Borås, 2005, 56s

Long, Vicky, "Industrial Homes, Domestic Factories: The Convergence of Public and Private Space in Interwar Britain", *Journal of British Studies* 50:2 (2011), s 434-464

Luks, Timo, "The Factory as Environment: Social Engineering and the Ecology of Industrial Workplaces in Inter-war Germany", *European Review of History = Revue Européenne D'histoire* 20:2 (2013), s 271-285

Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Diss., Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 2005, 303s
 <<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-563>> (hämtad 2022-05-18)

Lövgren, Britta, *Hemarbete som politik. Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930-40-talen, och tillkomsten av Hemmets Forskningsinstitut*, Diss., Stockholms Universitet, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993, 232s

Madoo Lengermann, Patricia & Nebrugge-Brantley, Jill, *The Women Founders. Sociology and Social Theory 1830-1930*, Boston: McGraw-Hill, 1998, 330s

Mandell, Nikki, "Allies or Antagonists? Philanthropic Reformers and Business Reformers in the Progressive Era", *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era* 11:1 (2012), s 71-117

Mandell, Nikki, *The Corporation as Family: the Gendering of Corporate Welfare, 1890-1930*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002, 208s

Matthew-Jones, Lucinda, "Settling at Home: Gender and Class in the Room Biographies of Toynbee Hall 1883-1914", *Victorian Studies* 60:1 (2017), s 29-52

Mattsson, Matts, *Det goda samhället. Fritidens idéhistoria 1900-1985 i ett dramatiskt perspektiv*, 2:a uppl., Stockholm: RSFH:s förlag, 1989, 271s

Meyerson, Gerda, *Arbeterskornas värld. Studier och erfarenheter*, Stockholm: Hugo Gerbers Förlag, 1917, 172 s <<http://runeberg.org/meyerarb/>> (hämtad 2022-03-04)

Mieras, Emily, "Tales from the Other Side of the Bridge: YMCA Manhood, Social Class and Social Reform in Turn-of-the-Twentieth-Century Philadelphia", *Gender & History* 17:2 (2005), s 409-440

Murphy, Johanna Katherine, *Social Saints in the City: Race, Space and Religion in Chicago Women's Settlement Work*, Diss., Portland State University, 2020, 126s

Movitz Petroselli, Inga, *Kvinnodebatten och tobaksarbeterskornas situation under tidigt 1900-tal*, Göteborg: Forum för tvärvetenskapliga kvinnostudier, Göteborgs universitet, 1992, 33s

Nordberg, Karin, "En flitig, förnuftig, finurlig, förnöjsam, företagsam, fredsälskande, föreningsaktiv fru och flerbarnsmor med förråden fyllda. Om husmorsfostran och medborgarbildning i radion" i Nordberg & Rydbeck (red.), 2001, s 63-95

Norlander, Kerstin, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939*, Diss., Göteborg: Göteborgs universitet, 2000, 342s

- Norlander, Kerstin, "Den kollektivistiska husmoderligheten. Södra KFUK och fabriksarbeterskorna i Stockholm 1887-1930" i Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden. Vägörensreformer och arenor i Norden 1880-1930*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1995, s 104-128
- Oakley, Ann, "The Forgotten Example of 'Settlement Sociology': Gender, research, communities, universities and policymaking in Britain and the USA 1880-1920", *Research for All* 1:1 (2017), s 20-34
- Olson, Hans-Erik, *Från hemgård till ungdomsgård. En studie i den svenska hemgårdsrörelsens historia*, Stockholm: RSFH:s förlag, 1982, 279s
- Pettersson, Ulla, *Socialt arbete, politik och professionalisering. Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*, Stockholm: Natur och Kultur, 2001, 351s
- Popple, Philip R., "Social Work Practice in Business and Industry 1875-1930", *Social Service Review* 55:2 (1981), s 257-269
- Ringqvist, Inga & Lundgren, Gunvor, *Studiehemmet Hemgården, Norrköping 50 år: 1926-1976*, Norrköping: Studiehemmet Hemgården, 1976, 23s
- Robbins, Sarah & Helms Tippen, Carrie, "Gathering Around Hull-House Dining Tables", *American Studies* 57:3 (2018), s 11-38
- Rotman, Deborah L., "Separate Spheres? Beyond the Dichotomies of Domesticity", *Current Anthropology* 47:4 (2006), s 666-674
- Sandberg, Brita, *Hemgården Gävle 1934-1984. En minnesskrift*, Gävle: Hemgården, 1984, 47s
- Schneiderhan, Erik, "Pragmatism and Empirical Sociology: the Case of Jane Addams and Hull House, 1889-1895", *Theory and Society* 40:6 (2011), s 589-617
- Segerstedt Wiberg, Ingrid, *Nordgården 50 år: minnesskrift till studiehemmet Nordgården 50 årsjubileum på Börsen den 8 mars 1970*, Göteborg: Studiehemmet Nordgården, 1970, 23s
- Severinsson, Emma, *Moderna kvinnor. Modernitet, feminitet och svenskhet i svensk veckopress 1920-1933*, Diss., Historiska institutionen, Lund: Lunds Universitet, 2018, 298s
- Skeggs, Beverley, *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, London: Sage, 1997, 192 s <<https://sk.sagepub.com/books/formations-of-class-and-gender>> (hämtad 2022-08-31)
- Spratt, Margaret, "Beyond Hull House: New Interpretations of the Settlement Movement in America", *Journal of Urban History* 23:6 (1997), s 770-776
- Steinbach, Susie, "Can We Still Use 'Separate Spheres'? British History 25 Years After Family Fortunes", *History Compass* 10:11 (2012), s 826-837

- Sundin, Sven, *Södergården. Sveriges andra hemgård 1916-1986*, Stockholm: RSFH:s förlag, 1986, 120s
- Tolvhed, Helena, "Intersektionalitet och historievetskap", *Scandia* 76:1 (2010), s 59-72
- Varini, Valerio, "Governing the Enterprise: the Transition from Welfare Capitalism to Human Relations in Post-World War Two Italian Business", *Essays in Economic & Business History* 39 (2021), s 105-128
- Vickery, Amanda, "Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History", *The Historical Journal* 36:2 (1993), s 383-414
- Wikander, Ulla, "Kvinnor och arbete" i Berith Backberg & Anna Sjödahl Hayman (red), *Kvinnohistoria i Sverige*, Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek och Kvinnsam, 2011, s 50-73
- Wikander, Ulla "Delat arbete, delad makt: om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä" i Yvonne Hirdman & Gertrud Åström (red.), *Kontrakt i kris. Från ojämlik till jämställd*, Stockholm: Carlsons Förlag, 1992, 68s <<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:128653/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2022-03-21)
- Wingfors, Stina, *Socionomyrkets professionalisering*, Diss., Sociologiska institutionen, Göteborg: Göteborgs Universitet, 2004, 247s
- Woollacott, Angela, "Maternalism, Professionalism and Industrial Welfare Supervisors in World War I Britain", *Women's History Review* 3:1994, s 29-56
- Åkerblom, Annika, *Arbetarskydd för kvinnor. Kvinnlig yrkesinspektion i Sverige 1913-1948*, Diss., Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala: Uppsala Universitet, 1998, 150s